

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Het litteken van de dood : de biografie van Jan Wolkers

Blom, O.P.

Citation

Blom, O. P. (2017, October 19). *Het litteken van de dood : de biografie van Jan Wolkers*. De Bezige Bij, Amsterdam / Antwerpen. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/58726>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/58726>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/58726> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Blom, Onno

Title: Het litteken van de dood : de biografie van Jan Wolkers

Date: 2017-10-19

4

**AMOUR
FOU**

Een lekkere meid

Aan het begin van de zomer van 1956 ontmoette Jan Wolkers een vrouw voor wie hij een *amour fou* opvatte: Annemarie Nauta. Een bloedmooi meisje met ronde heupen, pronte borsten en volle lippen onder roestig rood haar. Hij had haar al een paar keer in de buurt zien lopen, en zijn ogen niet van haar af kunnen houden. In Café Reynders aan het Leidseplein, waar Wolkers steeds vaker kwam om met andere kunstenaars te praten en om meisjes op te pikken, keek hij voor het eerst in haar goudbruine ogen. 'En ik kon die niet meer vergeten, nooit meer.'¹

Hij nam haar mee naar de film in bioscoop De Uitkijk. Een animatiefilm naar *Animal Farm* van George Orwell. Maar Wolkers keek niet naar het scherm. 'Ik keek maar opzij,' schreef hij haar op 2 juni 1960 in een brief waarin hij nog één keer uit alle macht zijn liefde voor haar bezong. 'En later lijn 25 en het Vondelpark met gedichten. De zomer is de tijd van alle rozen / De bomen dorren in het laat seizoen / De zomernanacht groeit de morgen tegen / Want deze kamer is uw zuster.'² En jouw antwoord daarop, later, nadat we op de grond naar m'n enige plaat hadden zitten luisteren, en ik m'n adem inhield voordat ik je nam, en m'n hart angstig en bevend was van geluk: Maak je me een kind.'³

Annemarie Nauta was pas achttien jaar toen Wolkers haar ontmoette.⁴ Twaalf jaar jonger dan hij. Een meisje uit de provincie, dat nog volop bezig was de wereld te ontdekken. Ze was frivool, uitdagend. Een bom. Jan zag dat, hij voelde het, en kon geen weerstand aan haar bieden. Misschien was het juist haar wispelturigheid, haar jeugdige onbezonnenheid, haar jaloers makende

schoonheid, kortom, het gevaar zelf dat hem aantrok.

Annemarie huurde een kamer in de Uiterwaardenstraat 131, enkele tientallen meters verwijderd van Wolkers' atelier. Na de eerste nacht die zij samen hadden doorgebracht hing hij steeds bloemen aan de knop van haar deur, die zij vond als ze 's avonds terugkeerde uit de stad. Hij was bezeten van haar.⁵

Zo overrompelend als het voor hem was, was het voor Annemarie niet meteen. 'Eerst wilde ik niets van hem weten, maar hij was zo overtuigend. En een mooie man, natuurlijk. Hij had een prachtige kop.'⁶

Bovendien was hij niet de enige man in Amsterdam die haar aantrekkelijk vond. 'Maar de enige met wie ik heb gevreeën, was Johnny Kraaykamp. Ik was eens naar het café Le Berry gegaan, achter de Cineac. Daar speelde Johnny Kraaykamp in een trio. Hij speelde bas. Daar is een korte verhouding uit voortgekomen. Dat wist Jan. Dat was vóór hem. Hij had de Volkswagen van Johnny voor de deur zien staan.'

De situatie baarde haar zorgen. Wolkers was een stuk ouder dan Annemarie en was bovendien nog getrouwd met een vrouw die – ondanks alles – van hem hield en met hun twee zoontjes in het huis aan de Zomerdijkstraat woonde. Wolkers sliep al een tijdje alleen in het atelier, op een matras op de grond achter de kleikist. Om te gaan slapen moest hij over de gipsen modellen heen stappen. De deur tussen het atelier en de woning hield hij dicht.

Annemarie liet hij niet meer los. Elke dag moest hij haar zien, en steeds met haar naar bed. Hij vertelde haar over zijn jeugd, liet zijn werk zien, maakte foto's en tekeningen van haar en nam haar mee naar het Stedelijk Museum. Of hij fietste naar het Amsterdamse Bos, waar ze samen in het gras gingen liggen en de wielewaal hoorden fluiten.

Op 16 juli 1956 schreef Wolkers aan Annemarie dat hij de volgende dag naar zijn moeders verjaardag in Oegstgeest zou gaan. Hij wilde daaraan voorafgaand naar Oud-Poelgeest, het bos van zijn jeugd, waar de reigerkolonie hoog in de bomen nestelde en in de lente de grond wit was van de bosanemonen.

‘Wat ben ik daar gelukkig geweest; als ik geschilderd had, liggend op het mos. Nu moet je geen grapjes maken van: op je buik, met je benen een beetje wijd enz. Het is me volle ernst. Inderdaad lag ik zo. M’n ogen dicht. Het doffe gekoer van de duiven hoorde ik boven me en ik ademde diep de geur van het mos in. Zeker wist ik dan: zo gelukkig word ik nooit meer! Maar ik had toen niet kunnen weten dat ik over jou zou komen te liggen, met de geur van je haar in m’n neus en de duiven van je handen strelend m’n rug. En deze gedachte in mij laat me sterven, laat me vergaan in het avondrood van die wilde lokken. “Schei uit met dat gedweep, zeg me liever hoe hoog je op de beurs genoteerd staat,” zegt de Droogstoppel in me.’⁷

Toen hij Annemarie ontmoette, wist hij onmiddellijk dat zijn huwelijk voorbij was. Maar Maria wilde dat niet accepteren. In augustus 1956 gingen ze nog samen met haar ouders op vakantie naar Zuid-Frankrijk. Het was een uiterste poging om te repareren wat verschrikkelijk kapot was gegaan. In de Citroën Traction Avant van pa De Roo reden ze naar Reims, Annecy en het amfitheater van Nîmes, bezochten het Arles van Van Gogh en het casino van Monaco. Van ‘Peep’ kregen Jan en Maria wat geld om mee te gokken. Om zijn schoonvader te jennen ging Jan met een bezeten blik aan de speeltafel zitten. Pa De Roo zei later tegen zijn dochter dat ze moest oppassen. ‘Jan zou wel eens gokverslaafd kunnen worden.’⁸

De hele Franse reis was een pijnlijke, dubbelhartige exercitie. De foto’s die Wolkers onderweg maakte, hebben een sombere sfeer. Zijn schoonouders heeft hij helemaal niet gefotografeerd. Maria nauwelijks. Ze lacht nergens, kijkt weg van de camera. Ze voert de zwanen en rookt een sigaret. Veel façades van gebouwen, kinderen op straat. Wolkers zelf kon in de Franse zon alleen maar aan Annemarie denken. Uit Nîmes stuurde hij haar een kaart van een grotschildering van een stier.⁹

Bij terugkomst in Amsterdam maakte hij met Maria een lange wandeling langs de Amstel. ‘Toen we besloten te scheiden,’ schrijft Wolkers in *Een roos van vlees*, ‘liepen we daar langs de rivier. Haar

ogen waren vochtig van tranen. We spraken niet. Ik kon niets zeggen om haar te troosten.

Halverwege keerden we terug. We gingen naar een film. Jour de fête van Jacques Tati. Wel toepasselijk. Aan het eind toen dat kind achter die kermiswagen huppelde legde ze ineens haar hand op mijn been. Haar vingers krampten samen in mijn broekspijp. Ze hilde. Voor de film afgelopen was gingen we weg. Ik moest haar vasthouden alsof ze blind was want ze liep tegen de zijkanten van de stoelen aan.¹⁰

Maria vertrok naar Zeeland met de kinderen, waar ze vreesde dat ze gek werd van verdriet. Toen ze terugkeerde naar de Zomerdijkstraat was de spanning om te snijden. Wolkers werd geplaagd door hevige astma-aanvallen. Hij had het benauwd en ook zaten er poliepen in zijn neus, die de dokter moest verwijderen.¹¹ 'Hij voelt de kouwe lies weer zijn neusgat binnenschuiven en de lus tastend zoeken naar zo'n – volgens de dokter – goedaardig gezwel,' schrijft Wolkers in *Een roos van vlees*. 'En dan hoort hij het gekraak en geknars weer als zo'n slijmerige barokke oorbel losgetrokken wordt, alsof hij zich met taaie pezige wortels aan de binnenkant van zijn schedel krampachtig vasthoudt.'¹²

Hij werd ook onderzocht op allergieën. Er werd een dambord op zijn rug uitgezet en in elk vakje werd een allergene stof aangebracht: kattenhaar, huismijt, wol, pollen. De uitslag was: nergens allergisch voor. Zelf dacht hij dat het psychosomatisch was. Hij kreeg het letterlijk benauwd van zijn schuldgevoel over de scheiding en, vooral, dat hij zijn kinderen in de steek zou moeten laten.¹³

Annemarie vond die aanvallen verschrikkelijk om mee te maken. Ze stond machteloos. 'Hij stikte soms bijna. Zijn stem was dan helemaal afgeknepen, ik kon hem haast niet verstaan.' Het enige wat Wolkers soms hielp was lezen. Annemarie las hem dan uren achter elkaar voor. 'Romans van Vestedijk of Van het Reve, daar werd hij rustig van.'¹⁴

Soms ging Wolkers, als hij 's nachts benauwd werd, met een boek op het toilet zitten. Het was de enige plek waar hij zich een

beetje kon ontspannen. Als hij werd getroffen door een interessante passage in zijn boek, dan deed hij een wc-papiertje tussen de betreffende pagina's. Zo kregen veel van zijn boeken een pluim van wc-papiertjes als de kuif van een kraanvogel.

Uit de eerste brieven die Annemarie aan Wolkers schreef, bleek hoe schuldig zij zich voelde ten opzichte van Maria. 'Telkens de gedachte, dat het volmaakt zou zijn, wanneer jij bij me was. Alleen zit de gedachte me dwars, dat je vrouw nog van je houdt en dan wil ik niet degene zijn die haar ongelukkig maakt.'¹⁵ En, in een brief van vier dagen later: 'Jan, ik wil dolgraag bij je slapen, maar één gedachte weerhoudt me, namelijk dat ik het zo beledigend voor je vrouw vind. Totaal gevoelloos en onbeleefd.'¹⁶

Toch is Annemarie er achteraf van overtuigd dat het huwelijk tussen Jan en Maria ook op de klippen zou zijn gelopen als hij niet verliefd op haar was geworden. 'Maria was een leptosoom type,' zegt Annemarie Nauta. 'Jan hield van pyknische types. Rond en vol. Zo was ik. Het uiterlijk van een vrouw speelt bij een kunstenaar een belangrijke rol. Kijk maar naar Picasso. Jan keek als een beeldhouwer. Hij hield van vlees aan vrouwenbotten.'¹⁷

Maria heeft zijn gebrek aan begeerte natuurlijk gevoeld. In 1960 schreef Wolkers: 'Maria zei nog een paar dagen geleden: de portretten die je van mij maakte vroeger mislukten altijd omdat ze op Annemarie leken, en ik je type niet was. En zo is het.'¹⁸ En in zijn dagboek noteerde Wolkers op 29 juli 1969, in de zomer dat hij *Turks fruit* schreef, dat Maria had gezegd toen ze Annemarie voor het eerst zag: 'Je hebt me gewoon geruild voor een lekkere meid.'¹⁹

s.v.p. neuk me nu direct

Vanaf de eerste dag dat Annemarie in Wolkers' leven kwam, heeft hij haar voor hem laten poseren. Talloze malen heeft hij haar geschilderd en gefotografeerd. Naakt, in allerlei posities. Staand, zittend. Voor de spiegel. Het liefst op de rug gezien, op haar knieën

op een stoel, zodat haar volle billen het beste uitkwamen. Het is exact de stand waarin hij haar al meteen tekende en schilderde. In zijn atelier is ook een aquarel uit 1956 achtergebleven, gesigneerd, waarin hij Annemarie in een paar krachtige streken van zijn penseel heeft getroffen. Even geil als geïnspireerd.

‘Ik maakte honderden tekeningen van haar,’ schreef Wolkers in *Turks fruit*. ‘Ik kon haar lichaam dromen op den duur en dat deed ik ook. Iedere welving, ieder kuiltje, iedere plooi had ik met mijn ogen afgetast. Had ik met mijn handen gevolgd in de klei. Ik was als de beestjes die uit de veldboeketten over haar heen kropen, voor wie haar borsten heuvels van uren gaans waren en die zich konden verbergen in de schaduw van de laagvlakte tussen haar schouderbladen.’²⁰

‘Ik poseerde veel voor hem,’ zegt Annemarie. ‘Dat vond ik normaal. Ik was niet preuts. Ik liep vaak naakt in de Zomerdijkstraat.’²¹

Wolkers leefde zich uit. Hij was woest verliefd en liet Annemarie alle hoeken van het atelier zien. Maar hij werd óók verteerd door schuldgevoel. Ten opzichte van Maria, maar vooral ten opzichte van Erik en de driejarige Jeroen, het jongetje dat alles goed had moeten maken.

Opmerkelijk genoeg vertrouwde niet alleen Jan, maar ook Maria geregeld de zorg voor de kinderen aan Annemarie toe. Ze paste vooral op Erik. ‘Dat was zo’n mooi jongetje,’ zegt Nauta. ‘Jeroen was vreemd. Daar mankeerde wat aan. Erik was een gezonde Hollandse jongen. Die hield van voetballen, kuilen graven, indiaantje spelen. Jan vond dat niet leuk, die wilde dat zijn zoon wat artistieker was geweest. Hij vond Erik te gewoon, en was niet altijd even aardig tegen hem. Jeroen was zielig en werd voorgetrokken. Daar durfde ik niets van te zeggen.’²²

Al in juli 1956 mocht Erik gaan logeren bij Annemaries ouders in Leeuwarden. ‘Ieder hier in huis is al dol op hem,’ schreef Annemarie uit Leeuwarden naar Amsterdam. Ze gaf Erik zijn eerste zwemlessen. ‘Ik denk wel dat hij het vlug kan leren, in ieder geval zal ik m’n best doen. Na het zwemmen hebben we eendrachtig ons haar onder de douche gewassen.’

Ze nam hem ook mee uit zeilen, samen met haar broer Sjoerd. ‘Om tien uur vertrokken we, Sjoerd met nog een vriendje, Erik en ik. We gingen met twee boten, Erik en Hans in de B.M. en Sjoerd en ik in de jol. Ik heb met opzet Erik in die andere boot gezet, omdat die niet zo klein en licht is als de onze en dus niet zo schuin gaat. Erik had een zwemvest aan, dus was het onmogelijk dat er iets kon gebeuren. Hij heeft zelfs drie keer gezwommen. Van ophouden wist hij niet. Als het aan hem had gelegen, was hij nog naar Leeuwarden gezwommen ook. Hij eet reuze goed en ziet er fantastisch uit.’²³

Terwijl Annemarie in Leeuwarden zat, was Wolkers in Amsterdam hard bezig aan het ontwerp voor een nieuw beeld dat hij maakte in opdracht van de gemeente Zaandam: *Leda en de zwaan*. Zo waren de twee verliefden in die prille tijd veel van elkaar gescheiden. Tegen haar ouders deed Annemarie schimmig over wat de verhouding met die Wolkers precies behelsde. Haar ouders vertrouwden het niet. Waarom moest ze, als ze Erik terugbracht naar Amsterdam, daar blijven slapen?

“Maar waar logeer je dan?” werd er natuurlijk gevraagd,’ schreef Annemarie aan Wolkers. ‘Daar zijn ze zo bezorgd over. Ze moesten eens weten waarom ik de 26e in Amsterdam moet zijn. [...] Je kunt nu wel fijn werken, nu ik weg ben. Alleen moet het nog zo ver komen dat je het ook kan, als ik er wel ben. Ik houd het hier in Leeuwarden nooit een paar maanden uit zonder jou, maar zolang jij niet gescheiden bent mag ik sowieso niet terug. Dat is me gister na een half uur thuis te zijn, weer uitdrukkelijk gezegd.’

Het was een illusie dat ze de ware aard van hun relatie verborgen konden houden. ‘Zo langzamerhand komen m’n vader en moeder alles te weten,’ schreef Annemarie. ‘Erik vertelt hen, dat ik steeds bij jullie heb geslapen en er verder de hele dag bleef. Ik loop dan maar zo gauw mogelijk de kamer uit, want die blikken die ik van twee kanten opvang, zijn niet te versmaden. Straks zeggen ze nog dat het beter is wanneer ik maar niet in Amsterdam blijf de 26e, maar met de eerstvolgende trein terugkeer naar Leeuwarden.’²⁴

Annemarie was de dochter van Jan Nauta²⁵ en zijn vrouw Fokje.²⁶ Annemaries vader was de directeur van N.V. R.A.M.I., een goedlopend familiebedrijf in auto-onderdelen te Leeuwarden. Haar grootvader had de zaak ooit opgericht. Die was begonnen met het kopen van oude fietsen. ‘Hij knapte ze op en verkocht ze weer. Daarna stapte hij over op oude auto’s. Zo ging het steeds verder. Mijn vader volgde hem op, maar hij was geen zakenman. Hij was te lief – en kreeg vaak op z’n donder van zijn vader.’

Haar vader kon geen weerstand bieden aan lekkernijen. ‘Hij had een te hoge bloeddruk, maar hield wel van een borreltje. Dan zei hij tegen mij: “Toe, geef mij nog een rooms halfje.” Voor wie het niet weet: rooms half is bijna vol. ‘Met eten was het net zo. Naast de zaak zat een automatick. Daar liet hij dan kroketten halen. Als mijn moeder naar de zaak kwam, dan verstopte hij die snel. Hij was bang voor haar.’²⁷

Haar vader had haar moeder ontmoet toen hij in het ziekenhuis lag en zij als verpleegster aan zijn bed was verschenen. ‘Al wassend, stuitwrijvend en temperatuuropnemend,’ schreef Wolkers in *Turks fruit*. ‘Ze had zijn zakie al gezien voordat hij haar ook maar een kus had gegeven. Hij vormeloos, goedig en welgesteld. Zij knap, arm, begerig [...] Ze maakte grappen over haar dikke patiënt tegen haar collega’s en die zeiden: “Jij trouwt nog met je spot.” Maar dat had ze allang voor zichzelf uitgemaakt. Ze knuffelde en verwende hem er zo dat ze hem regelrecht van het ziekbed in het huwelijksbootje manoeuvreerde.’²⁸

Het huwelijk ging niet over rozen. Thuis in Leeuwarden aan de Westersingel 16 werd het, zeker toen Annemarie eenmaal in de puberteit kwam, steeds lastiger. ‘Mijn moeder was jaloers en ging volstrekt haar eigen gang,’ zegt ze, ‘terwijl ze het leven van mijn vader regeerde. Hij liet haar gaan, praatte alles goed. Mijn vader was een lieverd en wist absoluut niet wat hij tegen haar moest uitspreken. Zij ging alleen op stap met vriendinnen, zelfs alleen op vakantie.’²⁹

‘Als hij thuiskwam na een dag amechtig achter zijn bureau zitten,’ staat er in *Turks fruit*, ‘was ze er vaak niet. Dan liep hij doel-

loos door het huis en riep om haar als een dik ziek kind. Olga kwam dan van school thuis in een sfeer van verdriet, wanhoop en wantrouwen. Want hij wist allang dat zijn vrouw bij de vriendinnen waar ze zogenaamd mee ging theedrinken, meestal haar kleren niet aanhield. En zo kwam het dat een huisvriend tegen wie Olga oom moest zeggen van haar moeder, aan het strand tegen haar zei toen ze dertien jaar was: “We hebben hetzelfde kleine teentje, kijk maar. Je bent een kind van mij.”³⁰

Wolkers zou talloze gebeurtenissen uit zijn verhouding met Annemarie in *Turks fruit* verwerken. Voor Olga, een van de mythische heldinnen uit de vaderlandse letteren, de ideale geliefde, dat lieve rooie dier, stond Annemarie grotendeels model. Net als Olga was zij er jong achter gekomen dat haar vader haar vader niet was. ‘Op de brug over de Westersingel heeft een vriendinnetje mij dat voor het eerst verteld: “Je hebt een andere vader, hè?”

Ik schrok me rot, maar zei: “Dat kan wel zijn, maar Jan Nauta blijft mijn vader.”

Thuis werd er niet over gesproken. Dat zou met mijn moeder nooit gekund hebben. Nooit.’

Annemarie was een verschrikkelijk mooie meid, maar als puber vond zij zichzelf een lelijk eendje. ‘Ik had een grote, uitgesproken mond. Ik herinner me dat ik een keer stond te wachten op de tram. Toen die aan kwam rijden, krulde een jongen achter de ramen zijn lippen naar mij. Dan schaamde ik me. Nu zijn stevige lippen in, toen niet. Ik ben ook veel uitgescholden vanwege mijn rode haar: “Hé, vuurtoren!” Een onderwijzeres zei tegen me dat ik mijn nek maar eens moest wassen. Die zat vol sproeten. Vreselijk vond ik dat. Ik durfde niet in de zon te staan, omdat ik bang was dat het erger zou worden.’

Als kind had ze een ongelukje gehad waarbij een stukje van haar voortanden was afgebroken. Ze had een glimlach met een gat erin. ‘Maar toen ik een jaar of zestien was, en mijn glimlach weer compleet was, veranderde het effect dat ik op anderen had als bij toverslag. Toen begonnen mannen plotseling meer aandacht voor mij te krijgen dan voor mijn moeder – en duurde het niet lang voor ik de deur uit moest.’

Nu was daar ook wel enige aanleiding toe. 'Ik was nogal een wild meisje, jongensachtig. Opstandig. Als kind was ik wel bang voor mijn moeder, maar ik compenseerde dat door tegen haar in te gaan. Ik was een rebel.'

Ze daagde op school ook de leraren uit, was in de contramine. 'Ik kon het niet laten om iedereen tegen te spreken en onverstoort mijn eigen gang te gaan.'³¹

Eerst werd ze van de meisjes-hbs in Leeuwarden gestuurd, daarna van de Gemeente H.B.S. Daarop stuurde haar moeder haar naar de vormingsklas van de huishoudschool aan het Zandpad in Amsterdam. Ze verbleef daar intern. Voor het zeventienjarige meisje uit de provincie was de verhuizing naar Amsterdam een verademing. 'Het was geen straf. Integendeel: ik had er de tijd van mijn leven.'

Na het jaar op de huishoudschool bezocht ze de Amsterdamse modeacademie Van Braam & Wibaut. Een gedegen opleiding tot coupeuse en modeontwerpster onder leiding van de grijze, lange meneer Van Braam en Constance Wibaut, dochter van de befaamde Amsterdamse wethouder. 'Maar ik kon niet tekenen, dat werd niks. Ik was nogal uitgaanderig en op zoek – al wist ik niet precies naar wat of wie. In die tijd ontmoette ik Jan.'³²

Nadat Annemarie met Erik naar Leeuwarden was gekomen, en Erik in zijn kinderlijke onschuld aan haar ouders verklapte hoe de verhoudingen lagen, heeft vader Nauta Wolkers opgebeld om helderheid te krijgen. 'Mooi is dat, dat mijn vader je opgebeld heeft,' schreef Annemarie aan Jan. 'Ik stond er eigenlijk een beetje verbaasd over, dat hij daar de moed voor heeft kunnen opbrengen. Dit is een stapje in de richting van de zelfstandigheid. Jammer dat het pas op latere leeftijd komt.'³³

Annemaries moeder was van meet af aan fel gekant tegen de verhouding. 'Mijn moeder en Jan, dat boterde niet zo. Ze vond hem te min. Mijn moeder was bezitterig, jaloers en probeerde mijn leven te bepalen. Ze zei: wat moet je met zo'n artiest?'³⁴

Een twaalf jaar oudere, getrouwde, arme beeldhouwer met twee jonge kinderen was niet bepaald de echtgenoot die haar moe-

der voor haar dochter in gedachten had. Zelfs voor een moeder die er zelf een vrijgevochten bestaan op na hield, ging het te ver. Ze vond dat Annemarie maar een succesvolle zakenman moest zoeken om mee te trouwen en geen armoedzaaier. 'Mij kon dat allemaal niets schelen,' zegt Annemarie. 'Ook met weinig geld kun je het goed hebben. We hadden het gewoon geweldig samen. Ik was gek op hem.'³⁵

In de eerste weken dat zij van elkaar gescheiden waren en Annemarie in Leeuwarden op Erik paste, miste ze Jan verschrikkelijk. 'Ik voel me net zo druilerig als het weer,' schreef ze. 'Van regen word ik altijd triest, alhoewel ik er toch, ondanks dat, van houd. [...] Ik wilde dat ik nu met je langs de Amstel kon gaan wandelen en je me vast kon houden. Weet je, ik heb heimwee naar jou en het atelier. Overdag gaat het wel, maar 's avonds, wanneer Erik naar bed is en ik niets meer te doen heb, krijg ik een naar gevoel in m'n borst. Daarom ga ik maar steeds vroeg naar bed, zodat er vlug weer een nieuwe dag aanbreekt. Morgen nog tien dagen en dan ben ik weer bij je. Laat ik maar ophouden. Het begint harder te regenen en dan wordt het nog erger.'³⁶

Om hem snel weer te kunnen zien, verzond ze een list om haar ouders te bedotten: 'Weet je, wat je nu moet doen? Je schrijft mij een brief, waarin je zegt, dat Erik met iemand mee kan rijden naar Middelburg op, laten we zeggen dinsdag. Dan kan ik het voorlezen. Vergeet het niet te doen. Ik zal deze brief vanavond nog posten, dan kan je me morgen of anders overmorgen even schrijven, dan weten ze het bijtijds en kunnen ze aan het idee wennen.'³⁷

De list werkte. Annemarie kwam Erik brengen – en bleef slapen op de Zomerdijkstraat. Daarna keerde ze terug naar Leeuwarden, om met haar ouders een paar weken op vakantie naar Davos te gaan. 'Bij alles wat ik in Davos deed, dacht ik steeds: was Jan maar bij me.'³⁸

Na haar vakantie slaagde ze erin om een paar keer naar Amsterdam te komen. Maar steeds moest ze terug naar haar ouders. 'Nadat ik je verlaten had,' schreef Annemarie uit Leeuwarden, 'moest ik een apotheek inrennen om bloedstelpende watten, die nodig

waren om m'n hart in goede conditie te houden. Nee, in ernst, het *Bonjour Tristesse* was op haar plaats hier. Gelukkig heb ik je gezicht vele malen met ogen en handen afgetast, zodat ik het overal en altijd kan voelen.³⁹

Annemarie maakte ruzie met haar moeder, die haar de wet wilde voorschrijven. Nadat ze haar dochter op jonge leeftijd naar Amsterdam had gestuurd, gebod ze Annemarie nu geregeld om thuis te komen. 'Een paar weken geleden, zou haar dit nog gelukt zijn maar nu had ik de moed haar de mond te snoeren met de mededeling dat ze verrekken kon. (Akelig woord, maar het is gezegd.) Ik weet nu, dat ik zo verder moet gaan, want toen ik thuis kwam was ze kruiperig lief en zielig. Ze draaide om me heen als een poes en ik word misselijk van oude katten, die vreemd voor me zijn.'⁴⁰

Ze scheurde haar brieven open om er nog meer bij te schrijven als ze naar hem verlangde. 'Heel dicht zou ik tegen je aan kruipen en de hele nacht niet slapen om maar zo lang mogelijk van je nabijheid te genieten. Wat duurt de nacht zo lang. Alles zal lusteloos zijn, tot ik weer bij je ben.'⁴¹

Jan daagde haar uit om haar gevoelens de vrije loop te laten en hem opwindende brieven te schrijven. Na enige aarzeling ging zij daarop in – maar toen gingen ook alle remmen los. Begeerte spatte van haar brieven.

'Ik wilde dat ik precies weer kon geven, waar ik aan dacht, maar wanneer het op papier staat, lijkt het zo grof. Denk hieraan, je hebt er om gevraagd. (Het valt erg mee, een klein beetje gêne houdt me toch tegen.) Ik stel me voor, dat ik bij je binnen zou komen, zonder dat ik 't je tevoren gezegd had. Jij verlangt erg naar me en hebt me nodig (Dat is toch zo!). Je neemt me mee voor de spiegel, doet m'n rok omhoog, zodat m'n zwarte kousen helemaal tot hun recht komen. Even later gaat m'n broek ook naar een andere plaats en dan word je erg heet. Misschien was je het al; ik wel, zodra ik je lichaam tegen me aan voel, nee zodra ik je zie, want Godverdomme, ik houd zo vreselijk veel van je, van alles, ik zou ten minste niet kunnen zeggen waarvan het meest. Je weet niet hoe graag ik dan door je geneukt wil worden. Wanneer je nog lan-

ger wacht, denk ik altijd, dat je 't beslist aan m'n ogen moet zien. Ze beginnen dan te branden, ik krijg het gevoel of ik dronken begin te worden. Als je me zo op de proef stelt, moet ik me inhouden om niet te smeken: "Liefje, s.v.p. neuk me nu direct."

Maar als dan werkelijk het ogenblik is aangebroken, dat je pik in me doordringt, staat m'n hart bijna stil. Ik wil je wel bekennen, dat ik dat lichaamsdeel bij een man vroeger zo verfoeide, ik wilde en durfde er [...] nooit naar te kijken, laat staan hem strelen of kussen. Maar van die van jou houd ik zo veel. Ik vind het een genot om er mee te spelen, je daardoor op te winden, tot je machteloos bent, je kloten te kussen, te voelen, hoe ze hard en groot worden en hoe het sperma zich naar boven dringt. God, Jan, ik heb het zo fijn bij je. Niet alleen hierom, alhoewel het wel belangrijk is. Zoiets ondervind ik nooit weer. Niet dat ik dat wil, begrijp me goed, in geen geval. Was het maar zover, dat dit alles in praktijk gebracht kon worden. Nu eerst maar op papier.⁴²

Leda en de zwaan

Vlak voordat hij Annemarie leerde kennen, was aan Wolkers een beurs toegekend om zeven maanden, en geen dag langer, te studeren in Parijs. Op 11 april 1956 had de Franse ambassade per brief gemeld: 'Je suis heureux de vous informer que Son Excellence M. l'Ambassadeur de France aux Pays Bas vous a proposé à l'agrément de M. le Ministre des Affaires Etrangères à Paris, pour l'attribution d'une bourse d'études de sept mois, du 1er Janvier 1957 au 31 Juillet 1957 (taux de la bourse 30.000 francs par mois). Le montant et la durée de la bourse ne pourront en aucun cas être augmentés.'⁴³

Studeren in Parijs, daar had Wolkers altijd al van gedroomd. Hij zou les krijgen van de door hem bewonderde Ossip Zadkine, de beroemde beeldhouwer die in 1953 voor Rotterdam *De verwoeste stad*, een man zonder hart, had gemaakt. 'Het is het mooiste monument van heel Europa,' vond Wolkers.⁴⁴

Zadkine leidde in die jaren veel buitenlandse beeldhouwers op in zijn atelier in de Académie de la Grande Chaumière. Een verblijf in Parijs bij Zadkine zou na de Rijksakademie en zijn verblijf bij Manzù in Salzburg zijn opleiding als beeldhouwer compleet maken. De droom van Jan werd de nachtmerrie van Annemarie. In de herfst, toen het vertrek naar Parijs dichterbij kwam, zag ze meer en meer op tegen de komende tijd. Ze was zo verliefd dat ze het gevoel had hem niet zo lang te kunnen missen.

‘Liefje,’ schreef ze, ‘Dit is al de derde keer vandaag, dat ik aan een brief voor je begin, maar wanneer de datum er boven staat houdt m’n pen op met schrijven. Alleen m’n gedachten gaan verder, en zo snel... dat ik het op papier toch niet bij kan houden. Ik kan toch moeilijk honderden malen de woorden “Ik hou van je” neerschrijven. Dan moet ik tot in het oneindige doorgaan. [...] Ik heb er de hele dag over gedacht hoe fijn we het deze dagen gehad hebben. De sfeer die tussen ons hing was zo prettig zo moet het altijd blijven en ik weet, dat het mogelijk is. Gisteravond in de trein heb ik steeds je ogen voor me gezien. [...] Fijn was dat. [...] Alles was heerlijk, je arm om me heen in bed, je lichaam tegen me aan. Het geeft zo’n onbeschrijflijk veilig gevoel.’⁴⁵

Ze brak zich het hoofd om een mogelijkheid te vinden mee te gaan naar Parijs. ‘M’n moeder wil me n.l. hier vasthouden tot ik meerderjarig ben. Denk er eens over na, hoe we dat moeten doen. Het laat me geen moment meer los, ik wil beslist met je mee. Wanneer ik niet zeker wist dat jij er ook last mee kon krijgen, hoefde ik er niet lang over na te denken, maar ze weten waar ze me zoeken moeten en dan begint het geduvel, niet zozeer voor mij als wel voor jou. Wanneer ze willen kunnen ze je kapot maken.’⁴⁶

Annemarie bedacht: als ze nu eens een baantje zocht in Parijs, dan kon ze elke dag bij hem zijn.⁴⁷ Wolkers probeerde om iets voor haar in Parijs te vinden. Hij stuurde een brief aan Hans Warren, die inmiddels was getrouwd en in Lozère-sur-Yvette woonde, een buitenstadje aan de zuidkant van Parijs. Wolkers vroeg hem niet alleen om woonruimte voor zichzelf, maar ook voor Annemarie. Over de scheiding van Maria zei hij niets, en ook niet over de

aard van zijn verhouding tot het meisje voor wie hij ook onderdak zocht: 'Weet jij iets voor mij? Een zolder bij kennissen of zoiets? Ik kan ook ruilen. Mijn atelier hier van 8 x 10 meter met centrale verwarming voor iets in Parijs. Verder hebben wij hier een kennisje, een meisje van 19 jaar die dolgraag een jaar in Parijs wil werken. Ze verlangt geen hoog salaris. Wat zakgeld, kost en inwoning, en 's middags wat vrije tijd. Ze kan uitstekend voor kinderen zorgen en goed koken.'⁴⁸

Op 25 oktober 1956, de dag voor zijn eenendertigste verjaardag, belde Annemarie hem 's avonds op om hem te feliciteren. In de brief van de dag daarvoor had ze al verzucht: 'Ik vind het zo jammer dat ik je niet mondeling kan feliciteren. Alleen geloof ik wel, dat, wanneer ik zou komen het wel baarmoedermondeling zou worden.'⁴⁹

Soms vreesde Annemarie dat ze zou worden verpulverd door zijn liefde. 'Jan, je maakt me zo bang,' schreef ze. 'Waarom, in Godsnaam, ik geef er geen aanleiding toe. Ik weet, dat het goed zal blijven tussen ons, we houden toch van elkaar? Dacht je, dat ik niet gemerkt heb dat je ontzettend moeilijk kan zijn? De eerste avond heb ik dat al gezien en toen had ik me toch terug kunnen trekken, wanneer ik gevoeld had dat ik daar niet tegen opgewassen was. Maar nogmaals ik houd van je, onmetelijk veel, en ik blijf dit doen.

Ik ga nu alles zeggen, waar ik al zo lang over pieker. Kijk, er is natuurlijk grote kans, dat ik uit Parijs weggehaald word. De gevolgen daarvan zijn niet gemakkelijk. Voor mij, tenminste tot m'n 21e jaar. Wanneer ik weet dat jij er nog altijd bent en er zal blijven, kan het me niets schelen, dan wacht ik. Maar je moet me niet kwalijk nemen, dat ik in dat opzicht een bovenmatig wantrouwen koester. [...] Jij durft het met mij niet aan, omdat je met Maria niet gelukkig bent geweest.

Ik doe alle mogelijke moeite een oplossing voor Parijs te vinden. 's Avonds kan ik niet slapen, 's nachts droom ik er van en de hele dag achtervolgt het me. Ik weet niet hoeveel oplossingen ik heb gevonden, maar steeds zijn ze onmogelijk uit te voeren, om-

dat jij er last mee zult krijgen. Wanneer jij zegt: “Ga gewoon mee, zonder iets te zeggen,” dan grijp ik meteen een koffer en doe het.’⁵⁰

In *Turks fruit* vertelt de vader van Olga keer op keer dezelfde mop. Zelfs op zijn sterfbed: ‘Ken je die mop van die twee jongens die naar Parijs gingen? Nou, die gingen niet.’⁵¹

Maar Wolkers ging wel naar Parijs. Alleen. Niet op 1 januari 1957, de dag dat zijn beurs inging, maar een maand later. Hij moest eerst zijn *Leda en de zwaan* afmaken, een zwaar beeld met gigantische vleugels. Bij de Franse ambassade bedong hij uitstel. In zijn archief is de aanzet tot dat briefje, dat hij later in het Frans vertaalde, nog te vinden: ‘Ik ben bezig met een groot beeld in klei, dat pas eind januari gereed zal zijn, het is een opdracht voor de gemeente Zaandam, en het liet zich niet van te voren aanzien dat het zoveel tijd in beslag zou nemen.’⁵²

Koortsachtig had Wolkers gewerkt aan *Leda en de zwaan*. Het ontwerp boetseerde hij in één keer in klei, terwijl hij luisterde naar een plaat van Ella Fitzgerald.⁵³ Net als *Jongen met haan* combineerde hij een menselijke figuur met een dier, iets wat ook later in Wolkers’ literaire werk veel voor zal komen: de oud-verzetssrijder en de hond Snoet in *De perzik van onsterfelijkheid* vormen zo’n combinatie en zijn moeder en de kat in *De junival* ook.

Leda en de zwaan was geen naturalistisch beeld, maar schetsmatig en robuust. Een stap in de richting van de vrijheid na zijn strenge academische werk. ‘Een knap werkstuk omdat de volle figuur toch vrij van zwaarte lijkt,’⁵⁴ schreef Hans van Straten in *Het Vrije Volk*, nadat een voorstudie van het beeld in Museum Boijmans Van Beuningen was geëxposeerd tussen werk van Piet Esser, Mari Andriessen en Hildo Krop.

Voor zijn verbeelding van de mythe van Zeus die Leda kon verschalken nadat de oppergod zich hulde in de gedaante van een zwaan had Wolkers zich laten inspireren door het schitterende, dreigende sonnet van Yeats, ‘Leda and the swan’, dat opent met het plotselinge wieken van grote vleugels:

A sudden blow: the great wings beating still
Above the staggering girl, her thighs caressed
By the dark webs, her nape caught in his bill,
He holds her helpless breast upon his breast.⁵⁵

Anders dan de meeste voorstellingen van de mythe, maar net als Yeats' gedicht is Wolkers' beeld niet lieflijk. De zwaan vlijt niet zijn ranke hals tegen de vrouw, noch rust de zwaan vredig bij haar op schoot. Integendeel: de grote vogel, met enorme vleugels, lijkt het angstig vluchtende meisje te overweldigen.

Heeft Wolkers bij zijn beeltenis van Leda en de zwaan ook gedacht aan de wijze waarop hijzelf Annemarie overweldigde? Hij heeft daarover nooit geschreven. Wel dat elke zwaan die hij in zijn leven zag, hem deed denken aan zijn jeugd. 'Het toverlantaarnplaatje van Hans en Grietje. Het lieflijke meisje dat op de rug van een zwaan naar de overkant van een bosmeer wordt gezwommen, veilig tussen de opgestoken vleugels als in een wieg van doorluchtig schuim. Mijn moeder die me beetgrijpt bij het voeren van de zwanen omdat ik anders zo naar ze toegeplonst was.'⁵⁶

En dan was er de herinnering aan de zwaan als offer bij het kerstmaal. In de armoede van de jaren dertig ging zijn vader in de donkere dagen voor kerst altijd naar een boerderij in Zoetermeer en kwam dan met een levende zwaan terug. De zwaan lag met gebonden poten op het balkon, tot zijn vader hem zou slachten. 'Op een keer heb ik het statige dier, dat als vuil wasgoed in het duister lag, willen bevrijden. Ik knoopte het touw om de grijze poten los, pakte hem op en wierp hem vanaf het balkon de lucht in. De volgende dag lag hij met een gebroken nek in de besneeuwde tuin. Ik wist toen nog niets van Leda en de zwaan af, maar later dacht ik dat ik misschien wel schuldig was aan de dood van een God in vermomming.'⁵⁷

Wolkers werkte de laatste dagen van 1956 en de eerste van 1957 bezeten aan zijn beeld in klei, dat hij op het nippertje afkreeg.⁵⁸ Annemarie zat nog altijd bij haar ouders in Leeuwarden. Met het baantje in Parijs was het niets geworden. Zouden ze elkaar pas

weer zien als hij zou terugkeren, in juli 1957? Annemarie verlangde hevig naar die paar momenten die ze nog met hem kon doorbrengen. In haar laatste brief uit Leeuwarden voor zijn vertrek, waar slechts een snipper van bewaard is gebleven, schreef ze:

‘Wat zal het prettig zijn weer bij je te zijn. Iedere avond, denk ik er nu aan, hoe dicht je lichaam weer tegen het mijne aan gedrukt wordt, hoe je me kust. Daarna neem je me mee naar de spiegel en trekt m’n rok omhoog, tot je m’n billen ziet en kunt betasten. De rillingen gaan dan door me heen en het liefst wil ik me direct aan je pik steken. Maar neen, heel langzaam ga je verder tot ik begin te hijgen van opwindning. Daarna het verrukkelijke gevoel, wanneer je me kust tussen en op m’n billen, met geen mogelijkheid kan ik m’n ogen openhouden. En het moment, wanneer je pik zich in m’n kut priemt, om nooit meer los te komen is dat. Ik zou hem eraf willen knippen en tussen m’n tanden verslinden. Ik ben vanavond zo heet, kon je maar op me springen en me heel fijn neuken. Godverdomme, kon dat maar! Als je me nu zag, zou ik je kussen, overal, je ogen, mond, borst en dan je pik en kloten. Heel lang. Nu moet ik het in gedachten doen.’⁵⁹

Enkeltje Parijs

Op 1 februari 1957 stapte Wolkers ’s middags in de internationale trein naar het Gare du Nord in Parijs. Hij was zwaarbeladen op Amsterdam CS aangekomen. Een volle koffer kleding, een map vol tekeningen en schetsen, zijn koffergrammofoon en een aantal jazzplaten. En een draagbare schrijfmachine, Olivetti Portable, model Lettera 22, die hij die ochtend in de Utrechtsestraat had gekocht bij Ruys’ Handelsvereniging. Voor 295 gulden. Het was de machine waarop hij het leeuwendeel van zijn literaire oeuvre zou schrijven. ‘Ik wist eigenlijk niet wat ik er mee wilde gaan doen, ik had helemaal niet het plan om te gaan schrijven. Is dat niet wonderbaar?’⁶⁰

Wolkers had het ding in een opwelling gekocht. 'Zoals je gedreven kan worden om een wapenwinkel binnen te lopen en een karabijn aan te schaffen. Even later zie je de man lopen voor wie het schot bedoeld is dat je met de karabijn zal lossen.'⁶¹

Op het moment dat Wolkers in de trein het zuiden van Nederland doorkruiste, onthulde de commissaris van de Koningin in Zeeland in aanwezigheid van honderden zwijgende Zeeuwen het Watersnoodbeeld, de moeder met het dode kindje onder haar mantel, dat Wolkers voor het stadje Kruiningen had gemaakt. Hij wilde het beeld van de moeder met het dode meisje in haar armen het liefst achter zich laten. Maar ze verdween de hele reis niet uit zijn gedachten.⁶²

Nadat hij was aangekomen in Parijs ging Wolkers met al zijn bagage naar de Rue de Lille 121. Een hoog en statig pand in het zesde arrondissement, vlak bij de Seine en de Boulevard Saint-Germain en aan de voet van de Boulevard Raspail. Daar was het Institut Néerlandais gevestigd, dat een paar maanden tevoren was opgericht op initiatief van de rijke, tweeënzeventigjarige zakenman Frits Lugt. In het Institut Néerlandais zouden veel lezingen, concerten en tentoonstellingen plaats gaan vinden. Lugt bezat een in de wereld vermaarde verzameling etsen van Rembrandt, waarmee hij voor 'zijn' instituut de eerste expositie zou samenstellen. Voor beeldhouwers en schilders zou men ateliers gaan inrichten, die echter bij de aankomst van Wolkers nog niet klaar waren. Bovendien konden Nederlandse wetenschappers en studenten die voor studie in de stad moesten zijn tijdelijk onderdak vinden in het Institut Néerlandais.⁶³

Wolkers was een van de eerste gasten. Hij kon een kamer huren voor de gehele duur van zijn verblijf. Frits Lugt heeft hij niet veel gezien. Achteraf moest Wolkers gniffelen om de 'vormelijke heer' die het instituut had opgericht: 'Lugt heeft zijn geld verdiend aan het regenwater. Hoe dat kon? Hij verkocht kolen per kilo en liet ze daarom in de regen liggen. De kolen zogen zich vol water en werden zo veel duurder. Lugt was schatrijk, maar gierig. We dronken 's middags weleens thee met hem. Daar kregen we

dan een Verkadebiscuitje bij dat door de douane was gesmokkeld. Na het kopje thee heeft hij toen tegen zijn secretaresse gezegd: "U moet wel opletten. Ik zag iemand niet één, maar twee biscuitjes nemen."⁶⁴

Op het Institut Néerlandais voelde Wolkers zich in zijn spijkerbroek en versleten trui niet erg op zijn plaats. 'Men zag trouwens niet zoveel in mij, zo'n vreemde artist in zo'n deftig huis,' schreef hij in zijn eerste brief aan Annemarie vanuit Parijs. De brief was uitgetikt op zijn nieuwe schrijfmachine en verlucht met een aquarel van de Eiffeltoren. 'Ik werd op een klein kamertje gezet, dat uitzicht gaf op een binnenplaats; op de vijfde verdieping. Totdat men in de krant gelezen had van de onthulling van het monument in Kruiningen, en foto's van m'n werk gezien had, die ze erg mooi vonden, en waaruit bleek dat ik echte opdrachten had. Gisteravond, na een concert dat hier gegeven werd door Theo Olof en Luctor Ponse, kwam de onderdirecteur⁶⁵ op mij af en zei dat hij zulke mooie tekeningen op mijn kamer had zien hangen – ik heb namelijk een stuk of tien van m'n beste tekeningen meegenomen, waaronder vijf van jou – dat het jammer was dat ik op dat kleine kamertje niet kon werken, en dat ik nu een grotere, lichte kamer op dezelfde verdieping op de straatzijde krijg, met twee openslaande deuren, waarvoor balkonnetjes. Ik kijk nu zo de Boulevard Saint Germain in. Het is niet zo hoog dat ik over de daken op de Place de la Concorde uitkijk, maar dit is ook al heel fraai. De kamer kost 7000 frs in de maand, met het ontbijt mee.'⁶⁶

Dat ontbijt was zo chic als hij nog nooit had meegemaakt. 'Je krijgt een kan prima zwarte koffie, waar meer dan drie koppen uitgaan, er is stokbrood, croissants, beschuiten, roomboter, grote schalen met verschillende soorten kaas en marmelade van allerlei vruchten. Voor mij die niet gewend is te ontbijten, is het vreemd om 's ochtends stevig toe te tasten, maar voor het déjeuner heb ik dan niets nodig als een appel.'⁶⁷

Na het copieuze ontbijt kon je Wolkers elke morgen de Boulevard Saint-Germain af zien lopen, daarna de Boulevard Raspail op, tot aan het schitterende, groen uitgeslagen bronzen beeld dat

Rodin van Balzac maakte. Om de hoek bij het beeld, in een smal straatje, lag de Académie de la Grande Chaumière. Letterlijk: 'Academie van de Grote Hut'. Daar vonden Zadkines lessen plaats.⁶⁸

De Grote Hut deed haar naam eer aan. 'Het is een vrij bouwvallig geheel,' schreef Wolkers in zijn verslag voor *Het Vrije Volk* van zijn verblijf bij Zadkine, 'totaal vervuild, zonder behoorlijke accommodatie. Een labyrint van boetseerbokken, waartussen een twaalfstal beeldhouwers van uiteenlopende nationaliteiten tevergeefs tracht voldoende ruimte te krijgen om hun werk van alle kanten te overzien. Tegen de wanden rekken met studies in terracotta en gips, die hun ware vormen bedekken onder een laag stof. Als de ramen schoon genoeg waren, zouden ze genoeg licht binnenlaten. Maar ze zien eruit als vergeelde micaplaatjes van een oude kachel. Niemand denkt eraan dat ze schoongemaakt kunnen worden. Men knipt er het licht bij op. Door het mengsel van lamplicht en verschaald daglicht ontstaat een troebelheid die aan een vervuild aquarium doet denken.'⁶⁹

Toen Wolkers voor het eerst in Zadkines atelier kwam, stond er een mollig meisje model. Ze was zo roze als een anjer. 'Ze werd in het midden op een verhoging gezet met een mandoline tegen zich aan geklemd als een dik bruin keverkind, maar niemand lette op haar. De Italianen, Zweden, Engelsen, een Argentijnse, werkten met hun rug naar het model toe. Het arme meisje zat daar doelloos in het troebele licht te verleppen en gelaten te staren naar hoe haar mooie corpus, waar Renoir voor onder zijn zerk vandaan zou zijn verzezen, vol hoekige gaten kwam te zitten alsof ze om haar heen in de klei aan het figuurzagen waren.'⁷⁰

De oude meester zelf, Ossip Zadkine, zevenenzestig jaar oud en ruim in de nadagen van zijn carrière, liet zich maar eens in de week zien. Alleen op vrijdag bezocht hij het atelier, en werd onthaald als een vorst. Dan heerste er een gespannen sfeer, werden de studies in klei op de sokkels uit het plastic gehaald en nog even natgespoten. 'Plotseling ging de deur dan zachtjes open en een kleine magere man met een witte stugge kuif kwam binnen. Zad-

kine. Meteen schoot een van de leerlingen toe om hem behulpzaam te zijn bij het uitdoen van zijn jas.⁷¹ Dan gaat hij langs de studies, bespiedt ze met levendige vijandigheid, geeft iedereen een hand, jonge meisjes soms een klopje op hun schouder.

Zadkine stroomde over van woorden. 'Dat hoeft u niet te maken,' zei hij bij een gedwee naturalistische studie van een van Wolkers' medeleerlingen. 'Als u de sensatie zou willen schilderen die het drinken van koffie bij u teweegbrengt, zou u toch ook geen koffiekkan met kopjes gaan afbeelden! Dan zou blijken dat u koffie alleen maar met uw mond, maar nooit met uw hele wezen hebt gedronken. U zou moeten trachten de aandoeningen vorm te geven, die de sensatie van het drinken bij u teweeg heeft gebracht. U hebt het model slechts met de ogen gedronken. Uw hart hebt u niet op het spel gezet.'⁷²

En tegen een andere leerling zei Zadkine: 'U hebt het meisje en de mandoline geboetseerd als twee elementen die vreemd zijn aan elkaar. Toch zijn ze uit dezelfde aarde voortgekomen. Er moet altijd een liefdesverhouding zijn, een omhelzing, niet alleen tussen de kunstenaar en zijn werk, maar ook tussen de voorwerpen onderling die hij boetseert. Men kan van de soldaat, die op wacht staat voor het paleis van de President, en die salueert als de vrouw van de President langskomt, moeilijk zeggen dat hij dan een liefdesverhouding met die vrouw heeft. Zo is het ook met uw werken opzichte van het meisje daar. U hebt alleen maar gesalueerd.'⁷³

En zo kreeg iedereen een beurt. Daarna hield Zadkine een korte pauze. 'Meteen snellen twee, drie leerlingen toe, die aanbieden iets voor hem te gaan halen in het café tegenover de academie. Bier moet het zijn. Hollands bier, van Heineken, dat is het beste, zegt hij, met een blik van verstandhouding naar mij, alsof ik aandeelhouder zou zijn. [...] Zolang Zadkine er is, schijnt voor een uur de vuilheid van het licht opgeheven te zijn, het gebrek aan ruimte en frisse lucht minder nijpend. Tot de troosteloosheid weer het atelier binnen sneeuwt, als hij afscheid neemt, en de deur achter hem dichtvalt.'⁷⁴

Aan het amateurisme en epigonisme van zijn medeleerlingen

ergerde Wolkers zich kapot. 'Wat nog gruwelijker was, was de aanwezigheid van een italiaanse beeldhouwer met een grote kale kop en natte-drop-ogen die iedere keer als Zadkine naar ons werk kwam kijken een nieuw lofdicht op de meester had geschreven en dat als een heldentenor met een stentorstem ging voordragen in het italiaans.'⁷⁵

Wolkers besloot om in de middaguren óók in de leer te gaan bij de Franse beeldhouwer Emmanuel Auricoste. Die gaf een paar deuren verder in dezelfde Académie de la Grande Chaumière in een nog soberder atelier les aan een handvol Franse leerlingen. Wolkers kende de naam van Auricoste al omdat die kort tevoren met dertien Parijse beeldhouwers had geëxposeerd in het Stedelijk Museum in Amsterdam. Hij was zelf weer een leerling geweest van Émile-Antoine Bourdelle en Charles Despiau, wier werk Wolkers hevig bewonderde.

Auricoste, 'een grote, enigszins logge man met een misprijzende uitstraling',⁷⁶ gaf uitstekend les. 'Als Auricoste corrigeert, is hij in zijn woorden zeker niet zo briljant als Zadkine. Hij houdt zich aan eenvoudige dingen, zoals de verhoudingen bij het model, het typische ervan dat geaccentueerd moet worden. Men moet de natuur op een dusdanige manier verbeelden, zegt hij, dat de persoonlijkheid en het temperament van de maker meer aan hun trekken komen dan het uiterlijk van het model. Maar, zegt hij, dit is pas mogelijk als men een grote kennis heeft verworven van de vormen waarmee de natuur ons omringt.'⁷⁷

Als de richtingen of verhoudingen Auricoste niet bevielen, krasste hij met een mes correcties in de klei. Die correcties waren zo scherp, vond Wolkers, dat de klei waarop ze werden aangebracht zich wel leek te schamen. Toen Wolkers een schets in klei had gemaakt van een oud, heksachtig model waar de lappen bij neerhingen, zei Auricoste enthousiast: 'C'est presque une vision.'⁷⁸

Auricoste ging vriendschappelijk om met zijn leerlingen. Als hij tevreden over ze was, nam hij ze mee naar het restaurant aan de overkant van de academie. 'Na veel koffie en cognac moet iedereen nog een warme maaltijd óók op zijn kosten nuttigen. Als ik de

ober roep, omdat er een zwarte kever zo groot als een nagel door mijn sla wandelt en hem hierop attent maak, zegt hij op een toon, alsof hij mij benijdt dat dit buitenkansje mij ten deel valt: “Ah, kijk eens aan, hij leeft nog!”

Dat Wolkers ook les nam bij Auricoste viel bij Zadkines leerlingen niet in goede aarde. ‘Als ik een gesprek met een van hen wilde beginnen, gaf men mij bars en kortaf antwoord. Vroeg ik om een stuk gereedschap, dan gaf men het mij zonder vriendelijk woord of gebaar zoals gewoonlijk.’

Van een Argentijnse medeleerlinge uit Zadkines klas, die hij ’s middags alleen op een terras trof – Wolkers zat ook vaak bij Café La Rotonde op de hoek van de Boulevard Montparnasse en Boulevard Raspail –, hoorde hij wat er aan de hand was. ‘Ze hebben gemerkt dat je ’s middags bij Auricoste werkt, vertrouwde ze mij fluisterend toe, als was men een doodzonde van mij op het spoor gekomen. Wel hebben ze er met Zadkine over gesproken, en hij zal je er vrijdags als hij komt over spreken.’

Wolkers was verbaasd. Hij vond het juist een goed idee om ’s ochtends zijn mogelijkheden te beproeven in het atelier van Zadkine, en zich ’s middags te voegen naar de Franse traditie. ‘Het is toch ook mogelijk direct na een schilderij van Titiaan een werk van Picasso te waarderen.’⁷⁹

Maar Zadkine dacht daar anders over. Die vond dat Wolkers moest kiezen. En Auricoste zei tegen hem dat hij niet kon begrijpen hoe iemand die zo intelligent was om bij hem te komen studeren, tegelijk bij Zadkine werkte. Dat was niet aan dovemansoren gezegd.⁸⁰ Wolkers koos voor Auricoste. De tijd die hij overhield, gebruikte hij om de stad af te schuimen. ‘Achteraf moet ik bekennen dat ik veel meer geleerd heb van Parijs met z’n musea dan van Zadkine.’⁸¹

C'est un Hollandais!

Wolkers stortte zich vol overgave op de stad. Hij sjouwde de boulevards af en slenterde langs de Seine. 'Het water daarin was blauwgroen, heel licht, en aan de kant liggen de meest vreemde en fantastische modellen vissersboten,' schreef hij aan Annemarie. 'Lichtblauw, roze of veronesegroen. Langs de kant staan vissers in rode of gele truien, die nooit iets vangen, maar er staan altijd wel een paar toeschouwers bij, die een uur lang commentaar leveren als een van hen een bosje waterplanten ophaalt. Overal langs de waterkant zaten jongelui een beetje te vrijen. En dan ineens zie je door de platanen langs de Seine die wonderlijke Eiffeltoren, en aan de andere kant van de Seine het Musée de l'Homme met zijn witte façade. Later zat ik in de zon koffie te drinken op een terras van de Champs Élysées, en dacht eraan hoe goed dit hagedissenleven voor me is, want in de zon voel ik me genezen van alle ellende die ik de afgelopen maanden heb meegemaakt. Maar niet van jou genezen, want ik verlangde je naast me te hebben in de zon, en samen naar de stroom van voorbijgangers te kijken en elkaar zo nu en dan te kussen, want dat gebeurt hier in Parijs heel wat openhartiger dan bij ons.'⁸²

Wolkers genoot zo van Parijs dat hij er haast kopje-onder ging. Hij doorkruiste de stad op zijn fiets, die hij speciaal had laten overkomen uit Amsterdam. En dat wekte veel aandacht in de stad. 'Je kunt er met een schelviskop op het voorhoofd gebonden rondlopen, of met een paar lege sardineblikken als oorbellen. Je kunt midden op het trottoir gaan liggen slapen, of sterven, zoals die clochard verleden jaar, die al drie dagen dood op de stoep lag, en waar iedereen netjes overheen stapte. Maar kom je op een Hollandse fiets, dan blijven de Parijzenaars staan, ze scharen zich langs de trottoirband en de hele tocht hoor je uitroepen van verbazing en afkeer.'⁸³

Op een van de eerste dagen van zijn verblijf kwam hij met zijn fiets terecht in het kolkende verkeer rond de obelisk op de Place de la Concorde: 'Ik draaide rond als een insect om een lantaarn. Tot

eindelijk een agent, waarlangs ik zeker al wel tien keer gekomen was, en in steeds grotere vaart, mij staande hield, omdat hij dacht dat ik hem voor de gek hield. Toen ik hem had verteld wat er aan de hand was, en het zweet op mijn gezicht mijn verhaal geloofwaardig maakte, legde hij met zijn witte toverstaf het hele verkeer voor mij lam, en bracht mij naar de overkant. Ondertussen riep hij naar een taxichauffeur die verbaasd het hoofd buiten het portier stak, terwijl hij haast verontschuldigend naar m'n fiets wees: "C'est un Hollandais!".⁸⁴

Wolkers reed op zijn fiets zo veel mogelijk musea af. Hij begon bij het Louvre. Hij wandelde de Egyptische afdeling door en bekeek nauwkeurig de Hollandse schilderijen uit de zeventiende eeuw. 'Er is,' schreef hij aan Annemarie, 'een prachtig schilderij van Frans Hals, een portret van een bohémienne, een heel mooi kantklostertje van Vermeer, en natuurlijk schitterende Rembrandts. Vooral de Bathseba die wij meen ik van de zomer samen op de grote tentoonstelling gezien hebben is zó mooi. Ik verheug me er nu al op je dit alles van de zomer te laten zien.'⁸⁵

Want dat bedacht hij telkens: om Parijs echt goed te zien, moest Annemarie met hem meekijken. 'Als ik de foto's van je bekijk, dan loopt bijna, nou ja, laten we daar maar over zwijgen, maar niet alleen zo verlang ik naar je, maar op zoveel verschillende manieren. Om samen met je door Parijs te slenteren, en onder het lopen zachtjes met een vinger je hals te strelen, daar waar je haren ophouden'.⁸⁶

Hij kon er geen genoeg van krijgen door de straten te slenteren, verlustigde zich aan de gevels, de pleinen, de mensen, de geuren en kleuren. Enthousiast beschreef hij de waren op de markt aan de Boulevard Raspail: 'Ik kan dan niet aan de bekoring ontkomen, die er van zo'n Franse markt uitgaat, en slenter langzaam tussen de stalletjes door, genietend van alle wonderlijke vruchten en vissen die er uitgestald liggen. Zulke meloenen als ik had zie je er bij stapels, hard oranje; er voor liggen er in plakken gesneden, en vormen met hun lichte vruchtvlees tegen de oranje achtergrond de mooiste en overdadigste stillevens die ik ooit zag.'⁸⁷

Hij kocht een aantal meloenen, schikte die op een plateau en schilderde ze op zijn kamertje op het Institut Néerlandais. Hij nam ook vaak papier, verf en penselen mee op zijn tochten door de stad. Naar het Musée de l'Homme aan de Place du Trocadéro toog hij met zijn schilderkistje en ging zitten voor de vitrines vol skeletten en schedels. 'Er zijn ook hele vitrines vol met skeletten van prehistorische mensen. Er is een vitrine waar je embryo's in 9 verschillende staten kunt zien, tot vlak voor de geboorte. Boven zijn de vitrines gevuld met de kunstvoortbrengselen van alle volken der wereld. Vooral van de Maya's zijn er mooie dingen. Er zijn ook hele lugubere vitrines, gevuld met mummies of met van die kleine ontschedelde hoofden die de indianen in Zuid-Amerika drogen en als amulet gebruiken.'⁸⁸

's Avonds, nog natintelend van de dag, tikte hij op zijn kamer met uitzicht over de daken van Parijs een gedicht.

Vannacht maak ik je levend
twee jaar en al in musée de l'homme
vannacht maak ik je levend
jij met je kleine beendertjes achter het glas
vitrinekindje
in je bruine oogkasjes twee blauwe kraaltjes
kraalkindje kaalkindje
morgen heb je warme handjes
en voetjes van morgenlicht
een moedertje ja iris
kaalkindje kraalkindje
iris⁸⁹

Het kan niet anders dan dat Wolkers bij het tweejarige 'vitrine-kindje' ook aan de kleine Eva heeft gedacht. In de poëzie die hij in Parijs schreef, stapte hij uit het vertrouwde, strakke korset van het sonnet en waagde zich aan het experiment. Het resultaat van zijn experimenteerdrijf was niet geweldig. De metaforen waren kreupel, en het rijm te opzettelijk of woordspelerig. Neem grappen als

‘haar brulante ogen / vergulden de condoom des invalides’,⁹⁰ ‘was zij de mijne of de Seine’⁹¹ of het rijm van ‘Arc de triomphe’ op ‘benzine pomph’ in de eerste regels van zijn moderne ode aan Parijs:

parijs
een naam als ijs
een arc de triomphe
een benzine pomph
 arc du carrousel
een place de la hel⁹²

Inhoudelijk waren zijn Parijse gedichten interessant genoeg. Het lijkt van Maria lijkt, getuige de klank van haar achternaam, ‘De Roo’, in hetzelfde gedicht voorbij te drijven in de Seine:

als r.o. hier langzaam dreef
werd ik een zeepaard van weemoed
een cycloop van leem.

En de vlamme de beeltenis van Annemarie dook op in de regels:

kalkstenen vlinders vliegen naar je toe
de stad zegt met één oog de nacht gedag
straks vlieg ik op de vleugels van je rode haar
over de blauwe halswervel der stad⁹³

Wolkers deed een paar gedichten bij een van zijn eerste brieven naar huis. Annemarie schreef hem terug ‘aandriften’ te hebben gevoeld bij het lezen van zijn brief, waarna ‘rillingen van wellust’ over haar rug hadden gelopen. ‘Ik moest gaan verzitten om het smeken van mijn kut te onderdrukken.’⁹⁴

Op het Institut Néerlandais trok Wolkers veel op met de Nederlandse bioloog Dick Hillenius, een ‘sympathieke, gevoelige jongen, die interesse heeft voor kunst en literatuur, en zelf ook ge-

dichten schrijft'.⁹⁵ Ze hadden allebei het idee dat er op hen werd neergekeken. Hillenius moest erg lachen als Wolkers 's morgens bij het ontbijt obscene gedichtjes voordroeg waar hij de deftige professoren en studenten mee bruuskeerde.⁹⁶

Maar Wolkers had ook een serieuze interesse in het vak van Hillenius. Hij was wat Jan als jongetje zo vurig had willen worden: bioloog. Wolkers zocht hem geregeld op in de Jardin des Plantes, waar Hillenius voor zijn proefschrift onderzoek deed naar de uitgebreide collectie kameleons.⁹⁷ 'Ik liep de tuin in. Dan zag ik Dick zitten voor het raam en float ik. Achter hem hingen gedroogde kameleons als vellen aan de wand. Ze zagen eruit als onzalige geroosterde ganzen.'⁹⁸

Samen wandelden ze door het Quartier Latin, de studentenwijk van Parijs, 'en de meest schilderachtige met z'n vreemde kleine kroegjes, cabaretjes en actief straatleven', of ze gingen naar de Jardin Zoologique. Wolkers stuurde Annemarie niet alleen een paar tekeningen van okapi's en kamelen, maar ook tekeningen waarop hij onverhuld verbeelde wat hij allemaal met haar zou gaan doen als zij weer samen waren. En hij schreef haar 's avonds op zijn kamer op het Institut wat hij zich allemaal had voorgesteld toen hij in de Zoo naar de herten had gekeken.

'Het was een opwindend gezicht, ze waren juist in de paartijd. Een groot mannetjeshert, met een prachtig gewei was aan het vrijen met een prachtige hinde. Ik was de enige toeschouwer daar, dus ik kon ongegeneerd toekijken. Eerst likte de hertebok het wijfje wat over de kop, maar al gauw was hij van achteren aan het likken; eerst, ja hoe moet ik dat zeggen, nou ja, eerst dat ene gat, en daarna haar kut, en toen hij erg opgewonden raakte met lange halen van zijn tong beide in één lik. En steeds onder het likken schokten zijn kloten heen en weer, en zwaaide zijn grote, rode pik heen en weer, waar het vocht uitsliertte. Het was zo mooi, zoals de hinde haar staart omhoog en haar hele achterlijf hem toehield. Plotseling ging ze hem toen ook zijn kloten en ballen likken, zo heerlijk met haar tong er langs gekleefd, dat ik het er benauwd van kreeg. Ineens sprong het mannetje er toen op, en ging met een geweldige

vaart en kracht heen en weer, waarbij zijn kloten tegen het achterwerk van het vrouwtje klotsten. Je begrijpt dat mijn pik, bij het zien van dit liefdesspel dat zoveel op het onze leek, even stijf stond, en even driftig heen en weer zwaaide als die van het mannetjeshert. Als je er bij geweest was, had ik je geloof ik ter plaatse geneukt. Ik was zo wild geworden. Ik had zo'n behoefte om je overal te zoenen en te likken, en mijn kloten in je leeg te stoten. Ik kon niet meer werken, het brandde achter mijn ogen. Die lieve brief van jou brengt me in net zo'n stemming. Ik word er zo heet van, vooral nu ik een beetje gedronken heb. Straks als ik in bed lig, trek ik me af, terwijl ik droom, of dromen is het eigenlijk niet, ik zie het liefelijk voor mij, dat ik op je zit, dat mijn kloten nog nat van je speeksel, zoals je schreef, tegen je billen springen bij iedere stoot. Dat ze helemaal in je verdwijnen, en dat we beiden schreeuwen van plezier. Jij maakt jezelf ook klaar, hè, terwijl je aan me denkt. Schrijf daar eens over hoe je het doet, en wat je er bij denkt. O, als je nu bij me was, zou ik geloof ik je billen, dijen en kut in stukken bijten. Je achterwerk zou nat zijn van spuw vermengd met sperma. Ik zou mijn zaad ook over je gezicht en je lippen willen spuiten, je zaadeisende ogen er dicht mee maken. Je ziet wat er van komt als niet alleen zaad met spuw, maar ook nog met champagne vermengd wordt. De laatste regel van je brief is, liefste, je kloten zuig ik naar binnen tot ze drijfnat zijn. Ik houd je aan je woord. Schrijf nog maar gauw een lieve brief. Dat zal de laatste wel weer worden, want tegen dat ik die heb, loopt de komende week al naar de helft.

Veel liefs, kussen, m'n kutje, diertje, spinnetje, Friezinnetje, en een lang likje, te beginnen bij je voorhoofd, en die eindigt daar waar je rode – venetiaans, natuurlijk – haar achter in je nek kroest. Die komt langs heel wat! Dag.

je Jan.

P.S. Ik verlang zo naar de herfst, naar Holland, het bosplan en het groot melkhuis! Fijn samen dan! Ik dacht eerst wij hebben geen goed woord voor miel de lune maar erotomaan is nog niet zo slecht.⁹⁹

In de vijf maanden dat Wolkers in Parijs doorbracht keerde hij wel driemaal voor een paar dagen terug naar Amsterdam. Weer terug in Parijs dacht hij met weemoed aan de dagen dat ze even herenigd waren geweest en ze samen aan de polderrand tegen de dijk lagen, de lucht vol met gruttogeroep. 'Ook hoe lief, onhandig je die kikker uit het slootje probeerde te vissen. Dit zijn de tere herinneringen, maar ook opwindender komen in me op. Hoe ik je neergooide, bijna midden tussen de schapen op de dijk, en je zodoende bijna en plein public neukte. Ik had al eerder die neiging gehad, toen je zo ongegeneerd je rok optrok, je broekje van je billen stroopte en ging zitten plassen. Ik had je toen om willen gooien, en m'n pik in je pissende kutje steken.'¹⁰⁰

Hoe langer Jan in Parijs zat, hoe moeilijker Annemarie het had. Ze kon bijna niet wachten om naar hem toe te gaan, en stond om zes uur 's morgens op uit angst dat ze zijn brieven niet onmiddellijk zou kunnen lezen. Of dat haar moeder de brief uit de bus zou vissen. 'De brievenbus is naast mijn bed, ik slaap beneden. Je had niet te veel gezegd, hij was opwindend. Ik heb er zelf nog een schepje bovenop gedaan, of liever gezegd een vinger, die direct, bij de eerste aanraking met mijn kut, drijfmat was.'¹⁰¹

Intussen trof Wolkers in Parijs allerlei voorbereidingen voor haar komst. 'Zo heb ik een heel lijstje samengesteld van dagindelingen, goede combinaties, zodat we niet op één dag twee musea zullen bezichtigen, maar bijvoorbeeld een bezoek aan het Musée de l'Homme combineren met een tocht naar het Bois de Boulogne, waar we gaan roeien in de vijver en op het eiland eten. De avond van je aankomst gaan we naar Mont Martre. Over de stad uitkijken met de armen om elkaar, vurig zoenend zo nu en dan. Ik wijs je alle gebouwen, oranje in de avondzon – zullen we hopen –, daarna, het wordt dan al schemer, gaan we eten op een terras op de Place du Tertre. Maar ik ga je niet alles verklappen, trouwens al deze dagindelingen zijn maar schematisch en afhankelijk ook van het weer. Ik doe het meer om zo'n beetje alles op papier te hebben zodat we niets vergeten, en meer nog, omdat bij deze werkzaamheden mijn fantasie al heerlijk op de werkelijkheid vooruit loopt.'¹⁰²

Op 14 juni 1957 schreef Wolkers: 'Het duurt nog maar even, dan liggen we weer in elkaars armen.'¹⁰³

Een paar dagen daarna lieten haar ouders Annemarie gaan. Ze mocht van haar vader een oude Peugeot lenen om Jan en al zijn spullen in Parijs op te halen.¹⁰⁴ De avond tevoren was Wolkers in afwachting van haar komst gaan wandelen langs de Seine. Daar trof hij een jonge Française, die met hem flirtte. Maar hij ging er niet op in. 'We maakten een afspraak voor de volgende dag – dat deed ik, omdat ik de volgende dag weg was. Ik ben kuis gebleven op de Rue de Lille. Ik had ook geen behoefte aan andere vrouwen, ik was veel te gek op Annemarie.'¹⁰⁵

Op de dag van haar aankomst verliet Wolkers het Institut Néerlandais. Zijn tijd zat erop. Hij had een kamertje geboekt in Hôtel de Navarre in de Rue Gît-le-Cœur, vlak bij de Seine, ter hoogte van het Île de la Cité. Een klein kamertje onder het dak, met typisch Frans bloemetjesbehang op de muren, een spiegelkast, een toilet en een bidet. De douche was op de gang. 'Dat bloemetjesbehang was vreselijk,' herinnert Annemarie Nauta zich. 'En in dat bidet moest ik de slijmerige zakdoeken van Jan uitwassen. Ze zaten vol snot.'¹⁰⁶

Hij sleepte Annemarie de hele stad door. 'Oui madame, heel Paris madame, leg ik aan uw voeten neer uit sympathie, madame.'¹⁰⁷

Als ze iets op zijn lijst hadden gehad, streepte hij het keurig af. Annemarie heeft achteraf gemengde gevoelens over het ijzeren programma. 'Het was een fantastische ervaring. Je kon geen betere gids hebben door artistiek Parijs dan Jan Wolkers.'

Ze genoot van de terrassen, de winkeltjes aan de Rue Mouffetard en de Marché aux Puces. 'Geweldig! Wat een leuke spulletjes kon je daar kopen. Jan kocht een kanten mutsje voor me dat geheel niet bij me paste. Maar hij vond het prachtig, dus droeg ik het.'¹⁰⁸

Stiekem vond ze Wolkers ook een slavendrijver. 'Hij was onvermoeibaar. Er kwam altijd wel een nieuw museum. Het was me veel te veel. Toen we bij het Louvre aankwamen, schrok ik me rot.

Ik zag dat gebouw van buiten en dacht: o nee toch, moet ik daar helemaal doorheen? En ja hoor, we moesten er helemaal doorheen. Ik had de tong op mijn schoenen. Nadat ik bij Jan was weggegaan, ben ik nooit meer een museum in gegaan.¹⁰⁹

The song is you, Archibald

In Parijs had Wolkers de scheidingspapieren ontvangen. Bij terugkomst werden ze getekend en ingediend – en stonden de ouders van Annemarie schoorvoetend toe dat hun dochter bij hem introk. Er vond nog een gesprek met hen plaats in Leeuwarden. Vader Nauta vroeg aan Wolkers hoeveel hij verdiende. Die zei dat hij het jaar daarvoor met zijn beelden wel twintigduizend gulden had verdiend. Toen was het in orde.¹¹⁰

De eerste dagen in de Zomerdijkstraat waren ongemakkelijk. Annemarie voelde zich niet meteen thuis in het atelier. Hoe moest ze zich verhouden tot Maria, die met de kinderen aan de voorkant van het huis bleef wonen? Beide dames hadden elkaar weer getroffen toen Maria aan het einde van de zomer met Erik en Jeroen terugkwam uit Zeeland. Maria kwam het atelier binnen, terwijl haar ex-echtgenoot net een fles champagne ontkurkte. ‘Blijf je champagne drinken?’¹¹¹ vroeg Wolkers. Maar dat deed Maria niet. Ze had een afspraak met Hans Koolhaas Revers, haar nieuwe vriend, verliet het atelier en sloot de tussendeur achter zich.

Aanvankelijk wisten ze niet goed hoe ze dat moesten aanpakken: samenwonen met al die mensen in één huis.¹¹² De tussendeur tussen atelier en woning bleef gesloten. Wolkers at in die begintijd vaak met zijn ex-vrouw en kinderen aan de voorkant en bracht Annemarie dan later een bordje. Of ze kookten apart wat voor haar op een elektrisch plaatje op de grond van het atelier. ‘Je doet vaak krankzinnige dingen waar je later pas over na gaat denken,’ zei Wolkers later tegen Annemarie. ‘En er zijn bepaalde situaties die je gewoon niet aankan. Voor mij was het heel belangrijk, de

band met de kinderen. Het gezin hè. Want het was nooit moeilijk te breken met Maria. Dat kostte me geen moeite.’¹¹³

Toch loste de situatie zich al snel wonderwel op. Op een ochtend was de deur tussen het atelier en het woongedeelte in de Zomerdijkstraat, die Wolkers nog stevig op slot had gedaan, weer opengemaakt. Toen hij wakker werd, zat Annemarie te kletsen op de rand van het bed van Maria. ‘Zij was haar een ontbijtje gaan brengen,’ herinnerde Wolkers zich. ‘De mensen dachten weleens dat wij er een *ménage à trois* op na hielden, maar dat heb ik nooit geambieerd.’¹¹⁴

De karakters van Annemarie en Maria maakten het mogelijk om met z’n allen samen te leven. Maria vond Annemarie, toen ze haar eenmaal leerde kennen, een lieve meid. Bovendien maakte Maria absoluut geen haast met vertrekken. Ze zei tegen Jan dat er geen woning te krijgen was, maar ging daar in de praktijk nauwelijks achteraan. Ook Hans was heel vaak in de Zomerdijkstraat.

‘Maria ging ’s avonds altijd eerst koken voor de kinderen, want die moesten op tijd naar bed,’ herinnert Annemarie Nauta zich. ‘Daarna zou ik dan koken voor Jan en mij. Maar al na een paar dagen deden we dat samen. Het huis in de Zomerdijkstraat had een heel klein, smal keukentje. Dan deden we de keukenla uit, zodat de deur niet meer open kon en we ongestoord samen konden praten. Vaak hadden we nog een restje koffie over van ’s ochtends, extract in zo’n donkerbruin geglazuurde koffiepote. Dan dronken Maria en ik samen koffie en kookten we samen. Zaten we te kletsen. Het klikte tussen haar en mij vanaf het eerste moment. Er was ook geen jaloezie. Alle feestdagen vierden we met elkaar – daar genoot ik van.’¹¹⁵

Wolkers vond de situatie, zoals die schijnbaar vanzelf was ontstaan, wel best. Hij wilde zijn gezin bij elkaar houden. Net zo’n bolwerk tegen de wereld vormen als de gereformeerde burcht in Oegstgeest waarin hij zelf was opgegroeid. Wonderlijk genoeg bleek die constellatie aanvankelijk nog te werken ook.

In Parijs had Wolkers een aantal gedichten opgestuurd naar literaire tijdschriften. Vlak na zijn terugkeer in Amsterdam werden

twee 'Verzen' gepubliceerd in het augustusnummer van het kunstenaarstijdschrift *Kroniek van Kunst en Cultuur*. Het was zijn 'officiële' debuut in de letteren. In het ene vers beschreef Wolkers de dood van zijn broer Gerrit, die maand exact veertien jaar geleden, dat begon met de regels 'je bent gewoon maar doodgegaan / achter het glas'.

Het andere, eveneens titelloze vers was sensitief en bevat een stapeling van beelden die kenmerkend zou blijven voor Wolkers' poëzie.

toch zijn er tuinen die openwaaien
waar de poëzie zich als chinese zijde laat grijpen
en knippen in stukken

hier paars voor het onweer van morgen
de amberen nacht der molukken
groen voor het riet van je benen
oranje huidabrikozen

en al het glimmen van je ogen
wordt uit dezelfde vouwen gebogen
als de sluipende tijger

Terug in Amsterdam zette hij de Olivetti Portable in zijn atelier. Overdag werkte hij aan zijn beelden, 's avonds kroop hij achter zijn schrijfmachine, met de rouwranden van klei nog onder zijn nagels. Als een razende zat hij het ene verhaal na het andere te tikken. Die verhalen werkten als een magneet op zijn brein. 'Het is net alsof ik het aanzuig... dat alles zo z'n betekenis krijgt. Het rijmt in mijn hoofd. Een raadselachtige wisselwerking.'¹¹⁶

'Eerste verhaal' schreef Wolkers op een map in zijn archief, waarin het typoscript zit van 'The song is you, Archibald'. Het verhaal werd nooit gepubliceerd en het typoscript mist helaas de laatste pagina, en daarmee de ontknoping. Het is getikt in rode letters, als knipoog naar de bloederige griezelverhalen van Edgar

Allan Poe. 'Jan vond het ook leuk om mij bang te maken,' zegt Annemarie. 'En hij heeft mij een pocket van Edgar Allan Poe laten lezen. Er staat mij iets bij over tanden die uitgetrokken werden, en over een meisje dat ingemetseld werd. Jan lachte erom, maar ik griezelde ervan. Ik riep: "Hou op!" Maar dat deed hij natuurlijk niet.'¹¹⁷

Charles, de verteller van 'The song is you, Archibald', raakt geobsedeerd door een serie van drie geheimzinnige moorden op vrouwen in verschillende steden, waarbij de omstandigheden steeds exact hetzelfde waren. De vrouwen werden met een kogelgat tussen hun ogen gevonden. Liggend in bed, onder de dekens, terwijl hun kamers van binnenuit waren afgesloten. Een raampje of een deur stond op een kier, maar was niet geforceerd. Hoe was dat in vredesnaam mogelijk?

Het valt Charles op dat de kamers van de jonge vrouwen zich alle aan de rand van de stad bevonden. Zijn vriendin Wies, een bevriende beeldhouwster, woont daar ook. Haar atelierwoning lijkt als twee druppels water op Wolkers' woning in de Zomerdijkstraat. Als Charles het atelier van zijn vriendin verlaat ziet hij een circustent staan op een braakliggend landje. Hij bezoekt de circusvoorstelling en bekijkt met de schrik in zijn lijf een goochelact met een hondje, dat Archibald heet. Op een teken van de goochelaar kan Archibald met het pistool in zijn bek in de roos schieten. Als Archibald de truc nog eens overdoet en wordt afgeleid door een van de andere circushonden, schiet hij een gat in een schedel op een kist van de goochelaar.

'Had niemand dan het gat in de schedel gezien, en het bloed dat eruit liep. Weer keek ik, ik vergiste me toch niet? Mijn fantasie speelde me toch geen parten? Nee, het bloed stroomde niet meer, maar er liep een rode streep van het gat tussen de ogen naar de kist.'

Na de voorstelling gaat Charles terug naar zijn vriendin. Wies deelt zijn achterdocht niet en vertelt hem dat zij die goochelaar kent. Die was met zijn hondjes langs haar huis komen wandelen en had een vriendelijk praatje gemaakt. Charles vreest dat de goo-

chelaar haar door Archibald wil laten vermoorden. Wies begint te twijfelen. Op dat punt in het verhaal laveert Wolkers tussen spot en ernst.

“Is het niet allemaal een beetje té fantastisch, Charles. Jij ontdekt vanmiddag de moordenaar, je komt het hier vertellen, en dan blijkt dat ik hem ook ken, en in net zo’n situatie verkeer als z’n slachtoffers. Zoiets lees je in griezelverhalen, of zie je op de film.”

Charles blijft die nacht bij Wies, om de goochelaar en hond op heterdaad te betrappen. Als het hondje met het pistool in zijn bek het atelier zal binnenkomen, zal hij plotseling muziek opzetten, ‘The song is you’. Dat is de titel van een plaat van Charlie Parker, die Wolkers grijsdraaide op zijn koffergrammofoon in de Zomerdijkstraat. ‘Eén kant begint met een hevige, schrille saxofoonsolo, die, als je de versterker op z’n hardst zet, door merg en been moet gaan.’

Die nacht gebeurt er niets. De tweede ook niet. Maar dan breekt de derde nacht aan. De volgende dag zal het circus verder reizen. ‘Het is doodstil buiten. Soms komt het brullen van een leeuw door de dikke mist, of het starten van een auto. Plots, ik zit verstijfd van schrik. Vlak bij de deur is een soppig geluid. Alsof grote paddestoelen, ondermijnd, uitgehold door maden, klef ineenzakken. Dan weer stil. Was het een kat die over een natte krant liep? Een rat in de modder? Mijn ogen puilen naar buiten om het duister te doorboren.’¹¹⁸

Hier houdt de tekst op. Een paar jaar later kreeg Karina, Wolkers’ latere vrouw, het verhaal te lezen. Zij herinnert zich dat het eindigde met een klassieke anticlimax: Archibald komt inderdaad het atelier binnen in de laatste nacht. Maar het hondje draagt geen pistool in zijn bek, maar een bosje bloemen voor Wies.¹¹⁹

Waarschijnlijk vond Wolkers ‘The song is you, Archibald’ niet goed genoeg voor publicatie. Te veel imitatie van ‘De moorden in de Rue Morgue’ van Edgar Allan Poe, waar de moordenaar geen hond maar een orang-oetan is. Wolkers bood het niet aan bij een literair tijdschrift en zette het ook niet op het lijstje met mogelijke titels voor *Serpentina’s petticoat*, waarop wel het ongepubliceerde ‘In

de verleden tijd' en 'Vakantiestrip' prijkten. Verhalen waarin Wolkers nog koortsig op zoek was naar zijn eigen vorm, toon en stijl.

Anders dan in 'The song is you, Archibald' keerde Wolkers in zijn vroegste verhalen terug naar Oegstgeest en Leiden. 'Al die dingen uit mijn jeugd, of rudimenten daarvan [...] die hebben zo allemaal vorm gekregen,' zei Wolkers tegen Hella Haasse. 'Het is gebaseerd op reële feiten.'¹²⁰ Hans van Straten bezwoer hij dat hij niets verzon. 'Juist die eerste verhalen zijn het meest spontaan geschreven.'¹²¹

Hij wilde zijn herinneringen niet verloren laten gaan. 'Dat heb ik altijd heel sterk gehad, het tragische gevoel van alles wat voorbij gaat, dat wil ik vasthouden.'¹²² Maar het ging verder dan het behoud alleen. De verhalen over zijn jeugd hadden een sterk beeldend, symbolisch karakter. 'Met zulk soort dingen begint het, ik zou zeggen het is bijna mythisch, en ook oud-testamentische dingen.'¹²³

Net als bij zijn beelden en schilderijen zag hij de omtrek van zijn verhalen al voor zich voordat ze vaste vorm kregen. Ze ontstonden als vanzelf onder zijn handen, zoals de tekening 'Laatste mogelijkheden' was ontstaan. 'Voordat hij naar het landschap voor zich keek,' schreef Wolkers in *Kort Amerikaans*, 'de bossen, de weiden, de warme nazomerzon erboven, had hij het papier al vol lijnen getrokken, hun plaats op zijn tekening bepaald.'¹²⁴

Zijn verhalen zaten al in zijn hoofd. Hij hoefde ze alleen nog maar op te schrijven. En als dat gebeurde, beschouwde hij dat als een klein wonder. 'Dan heb je gewoon een verhaal, iets dat al bestond, dat heb je gewoon ingevuld, net of je erachteraan schrijft, begrijp je, want ik kan me niet indenken dat je een verhaal waar geen woord te veel in staat, componeert of verzint. Dat bestaat niet.'¹²⁵

Hij was er niet alleen op uit om de beelden van zijn jeugd haarscherp, vaak zelfs pijnlijk scherp, vast te leggen, maar wilde ook de herinneringen, gebeurtenissen en situaties die hem obsedeerden of angst aanjoegen betekenis geven. Hij schreef zijn verhalen om het verleden in het heden te bezweren.

En dat bracht weer met zich mee dat hij wat hij beschreef opnieuw beleefde en moest doorstaan. Dan hoorde hij het geluid van de poppende, wegspringende zaadjes van de springbalsemien achter in de tuin van de Deutzstraat, dan voelde hij de sintels in de brandgang, waardoor hij zo vaak was weggevlucht, onder zijn voeten wegschieten. ‘Het komt allemaal terug.’¹²⁶

Een van zijn allereerste verhalen, ‘In de verleden tijd’, dat nooit is gepubliceerd en onvolledig bewaard is gebleven, bestaat uit een stapeling van oerbeelden die later allemaal in Wolkers’ romans terecht zijn gekomen. Soms zelfs verschillende keren, omdat ze hem niet loslieten en steeds opnieuw verteld moesten worden.

‘Die rode hand, moeder, wat betekende dat?’ Zo luidt de openingszin van ‘In de verleden tijd’. Het beschrijft het onderzoek dat dokter Varekamp bij zijn moeder uitvoerde, terwijl hij als jongetje angstig toekeek. De scène zou terugkeren in zijn autobiografische roman *Terug naar Oegstgeest* en in *De junival*, de roman over zijn moeder. Opvallend is hoe precies Wolkers wilde zijn.

‘Drie jaar was ik,’ schreef Wolkers in ‘In de verleden tijd’, ‘zeker niet ouder, anders had je me er niet bij geduld. Nu had je me over het hoofd gezien. Ik zat op de pot en keek van onder naar je enorme blanke billen. Je nachthemd was omhoog gedaan tot je taille, maar die had je niet. De dokter boog zich over je heen en stak zijn hand tussen je benen en trok hem rood van bloed terug. Waarom was er een bed in de geel geokerde serre gezet en lag je daar in dat vreemde licht dat van boven kwam met alleen een kale ficus? Er is meer tussen hemel en aarde...’¹²⁷

Vrouw met kat

Als beeldhouwer werd Wolkers intussen bepaald niet overladen met nieuwe opdrachten. Er gold in 1957 een bestedingsbeperking, er moest bezuinigd worden op de kunstopdrachten in de bouw. Hij rondde dat jaar wel een paar oude projecten af. Het bronzen

beeld *Moeder en kind* werd geplaatst in het Plantsoen in Leiden, op een lieflijk grasveldje onder grote, oude bomen. Ook *Leda en de zwaan* werd in brons gegoten – en op 19 februari 1958 in de Stationsstraat in Zaandam onthuld.

Het gebrek aan opdrachten weerhield Wolkers er niet van om nieuwe beelden en schilderijen te maken. Naast de kleurige, Sluifersachtige aquarellen van Annemarie – op de bank in haar paarse jurk uit Parijs met gele kousen naast een mooie vaas bloemen of naakt, voorovergebogen bij een vaas rode roosjes op de ronde tafel – begon Wolkers ook aan een portretstudie van Annemarie in klei. Bovendien zette hij een meer dan levensgroot beeld op. Weken cirkelde hij om Annemarie heen, terwijl zij poseerde, een strakke rok over haar weelderige heupen, op hoge hakken en met Voske in haar armen: *Vrouw met kat*.

Het beeld vertegenwoordigde de onvoorwaardelijke liefde – en daarbij was de rol van de kat net zo cruciaal als die van de vrouw. Wolkers kocht het schildpadpoesje als verrassing voor Annemarie op een regenachtige dag in de herfst van 1957. Op de Albert Cuypmarkt voor een rijksdaalder. In zijn dagboek, eenentwintig jaar later, tekende hij zijn herinneringen op aan die dag, toen hij het poesje tegen het raam op zag staan en hij tegen het raam tikte. ‘Het was meteen raak, maar je kon niet vermoeden dat we 21 jaar bij elkaar zouden blijven. Het regende, een zachte septemberregen. Ik weet nog dat ik met hem naar huis reed door de Van Woustraat. Ik had een zeilachtig regenjack aan tegen de regen. Hij was helemaal bij mijn oksel in mijn mouw gekropen.’¹²⁸

Zo zag Annemarie de poes voor het eerst: toen die uit de kraag van Wolkers’ jas omhoogkroop.¹²⁹ Ze was er verschrikkelijk blij mee. ‘Ze omhelsde mij met het katje tussen ons in,’ schreef Wolkers in *Turks fruit*, ‘en ging meteen een borsteltje voor een glanzend pelsje kopen en aparte bakjes voor vlees en vis en kattenbrood. Na een poos was de kat zo aan haar gehecht dat hij nog eerder dan ik aan haar klikkende hoge hakken en driftige stappen hoorde dat ze er aankwam.’¹³⁰ Voske betekende voor Wolkers ‘een

band tussen ons jonge geluk, van mij en Annemarie, en de kinderen die voor woonden met Maria en Hans'.¹³¹

Het was een woest gelukkige, maar arme tijd in het begin. De scheiding verplichtte Wolkers ertoe om Maria maandelijks tweehonderd gulden te betalen. Dat was een stevige last waaraan hij lang niet altijd kon voldoen. Maria werd grotendeels onderhouden door haar vader en ging halve dagen werken als apothekersassistente in de buurtapotheek van Martje Carasso, de vrouw van de Italiaanse beeldhouwer die ook in de Zomerdijkstraat woonde.

Door het gebrek aan betaalde opdrachten verviel Wolkers in de contraprestatie, de bijstand voor kunstenaars. 'We hadden helemaal niets,' herinnert Annemarie Nauta zich. Van de contraprestatie kregen ze maar vijfenzeventig gulden in de week.¹³² Ze zocht een baantje. Voor een schamel loon kon ze aan de slag in een kleidingatelier waar plastic luiers werden vervaardigd. 'En als ze dan van acht tot twaalf gewerkt had,' staat er in *Turks fruit*, 'en ze kwam met plasticgruis in haar haren en verkrampte vingers van het mechanische werk maar met vier zelf verdiende guldens thuis, was ze er trots op dat ze het eten van die dag voor ons zelf verdiend had.'¹³³

Eens in de zoveel tijd haalde Annemarie van haar loon bij de visboer een gestoomde makreel – Wolkers zong de lof van het goudbruine, glanzende vel van de vis¹³⁴ – of maakte sardines met mayonaise. 'Dat was feest,' aldus Annemarie. 'Ik heb die tijd nooit ervaren als armoede. We hadden het geweldig samen. We genoten van alle kleine dingen die we wel konden betalen.'¹³⁵ Wolkers vond het ook heerlijk dat Annemarie, anders dan Maria, de gave had om het atelier mooi in te richten, lekker te laten ruiken. Dat deed hem ook aan de winkel van zijn vader denken.

'En ze zette het atelier vol schalen met vruchten,' schreef Wolkers in *Turks fruit*. 'Vermengd met de muffe lucht van de klei was het net of we in een boomgaard leefden. Als ze prei gekocht had, spoelde ze ze af en legde ze, de dag voor we ze aten, naast elkaar op de stukken steen. En zo deed ze met alle groente. Want ze vond het gewoon zonde om zo'n mooie witte bloemkool meteen maar

in stukken te snijden en te verslinden. Of ze bracht een grote zak inmaakuitjes mee en zat dan de hele dag op het balkon in de wind met rooie ogen van het tranen uitjes te pellen. Dan waaide de hele straat vol zilveren schilfertjes en in huis hing de bedwelmende wijngeur van gedroogde laurierbladeren. Na een paar dagen stond de kast in het atelier vol potjes uien in azijn met laurierbladeren, rooie pepers en kruidnagelen. Midden tussen haar portretten en beeldjes. En met haar voorhoofd nog bezweet van de drift bekeek ze het diep voldaan en zei: “De wintervoorraad”.¹³⁶

Jan en Annemarie gingen veel naar jazzconcerten, ook al waren de kaartjes zo duur dat ze dan een week geen vlees konden eten. In Wolkers’ archief zitten nog de kaartjes en programmaboekjes: Art Blakey and the Jazz Messengers met Lee Morgan op trompet. Het Miles Davis Quintet. Jazz from Carnegie Hall: Dizzy Gillespie, Roy Eldridge, Stan Getz. Het Sonny Rollins Trio. Max Roach and his All-Stars. Dure kaartjes. ‘Tientallen maaltijden van alleen maar groente met aardappelen.’¹³⁷

Maar dat kon ze niks schelen.

Dat ze een rijk sociaal leven hadden, is te veel gezegd. Ze werkten allebei hard overdag – en Wolkers was geen man voor feestjes, laat staan voor zuipen in de kroeg. Wel gingen ze geregeld op bezoek bij vrienden: Gerard van het Reve en zijn liefdesvriend Wim Schumacher, Henk Bernlef en zijn vrouw Eva Hoornik, of bij de industrieel vormgever Friso Kramer en zijn vrouw Anneke, die vlakbij in een huis aan de Amstel woonden. Ed van der Elsen heeft in de tuin van Friso nog prachtige foto’s gemaakt van Jan en Annemarie. Kramer had voor het atelier in de Zomerdijkstraat ook een vide ontworpen, dat ze ‘het balkon’ noemden, waar ze hun bed konden zetten en de ronde tafel. Hans en Joke van Straten kwamen geregeld langs, en Janna. Ook Jan Vermeulen was er vaak. Zelfs Adriaan Roland Holst maakte zijn opwachting. De prins der dichters kon zijn ogen niet van Annemarie afhouden.¹³⁸

‘Ik weet nog goed,’ schreef Wolkers in zijn dagboek, ‘dat toen hij [...] bij ons kwam eten – doperwten met biefstuk van de haas –, hij vanaf het balkon in het atelier, waar we toen aten, naar bene-

den keek waar Annemarie net onder liep in haar bekende uitdagende decolleté, en hij tegen me zei: “Wat een prachtig boegbeeld.””¹³⁹

Vaker dan met anderen waren ze met z'n tweeën. Ze wandelden veel langs het zwarte water van de Amstel. Langs Zorgvlied – waar Eva lag – en naar de volkstuintjes. Wolkers noemde de namen van alle planten langs de rivier. En Annemarie vertelde hem wat het Friese equivalent was: ‘spokenbloemen’ voor fluitenkruid. ‘Jan hield ervan mij Fries te horen praten. Het woord “vingertasten” voor vingerafdrukken op glas. Of de klemtoon op schoorsteenmantel – dat vond hij zo mooi.’

Annemarie hielp hem zo goed als ze kon met zijn werk. Ze las wat hij had geschreven en hielp hem met zijn beelden in het atelier.¹⁴⁰ Daar zijn ook nog foto's van. Wolkers schreef in *Turks fruit*: ‘Ze liep met een doek om haar hoofd geknoopt en haar gezicht en armen onder de witte spetters in een spijkerbroek en jak rond en zag eruit als een metselaar, een stucadoor en een vrouwelijke bouwvakarbeidster uit Rusland. Ze hielp me met het invormen, de klei uit de vormen halen, emmers met gips aanmaken. Die schat! Alle naadjes en plooitjes van haar lichaam waren wit. En haar rooie haar zag grijs van het stof.’¹⁴¹

Meer dan een jaar na terugkomst uit Parijs kreeg Wolkers eindelijk weer een goedbetaalde opdracht. Van het Rode Kruis, voor een monument in het park van het Centraal Laboratorium van de Bloedtransfusiedienst in Slotervaart. Het heeft er alle schijn van dat het beeld – hoe de lessen van de oude meester hem ook waren tegengevallen – is geïnspireerd op het werk van Zadkine. Opnieuw moest Wolkers het thema van moeder en kind verbeelden, maar ditmaal maakte hij geen klassiek figuratief beeld, maar een meer dan levensgrote gebogen figuur, waarvan de borstkas helemaal open was, die een al even rudimentair gebeeldhouwd kind van de grond pakte.

‘Het beeld,’ schreef Wolkers in *Turks fruit*, ‘drukte meer het moederlijke gebaar uit dan dat het nog iets met een vrouw met een kind te maken had. Zonder borsten, het lijf een gat waardoor

je direct het gras moest kunnen zien waarin het zou komen te staan en het gezicht zonder menselijke expressie. Een gebalde vuist naar de aarde.’¹⁴²

Annemarie poseerde ervoor. Ze bukte voorover, terwijl ze een kussen of een boek vasthield. Ze moest zo lang blijven staan dat ze er pijn van in haar rug kreeg.¹⁴³ De gebalde vuist, het moederlichaam met een gat, verbeeldde ook het verlangen van Annemarie om zelf zwanger te worden. Wolkers durfde dat niet aan. Hij was getraumatiseerd door de dood van de kleine Eva. En doordat Maria in de Zomerdijkstraat was blijven wonen, met Erik en Jeroen, werd hij dagelijks gewezen op het failliet van zijn vaderschap. Maria liet de kinderen maar al te graag over aan Annemarie, die ze liefdevol vertroetelde, ook al waren het niet haar eigen jongens. Dat schrijnde.

Toen het beeld van moeder en kind voor het Rode Kruis gereed was, kreeg Wolkers een uitnodiging om op 8 september 1959 aanwezig te zijn bij de onthulling door koningin Juliana. ‘Ik zou het erg prettig vinden, als U aanwezig kon zijn, daar het de bedoeling is, dat de kunstenaars op de plaats van hun prestatie worden voorgesteld aan de koningin,’¹⁴⁴ werd hem door de ceremoniemeester gemeld. ‘Olga en ik,’ schreef Wolkers in *Turks fruit*, ‘moesten hier erg om lachen, want we hadden heel wat afgenaaid op het atelier in de schaduw van het beeld en verwisselden de ene prestatie met de andere.’¹⁴⁵

In de roman heeft Olga zich voor de gelegenheid zo uitdagend gekleed, ‘in een strakke jurk met die tietten van haar er bovenuit als dahlia’s op een drijfschaal’, dat de koningin met een grote boog om hen heen gaat. Ze zien de koningin nog wel door verschillende afdelingen van het nieuwe Rode Kruisgebouw schrijden. ‘We zagen haar even later over het terrein lopen, bij de vijver verpozen en wuiven leek het wel tegen de pelikanen op het eilandje. En ik geloof waarachtig dat ze terug knikten met die stofzuigerzakken.’¹⁴⁶

Hare Majesteit vertrekt zonder dat de beeldhouwer aan haar is voorgesteld. ‘Later, op het terras, toen de koninklijke gast allang in een glimmend-zwarte hofauto was afgevoerd, en iedereen dus net

zo inhalig sherry kon hijzen als hij wilde, en Olga even naar het toilet was zodat ik alleen in een hoekje stond, kwam de kleine bedrijvige inquisitieachtige ceremoniemeester naar mij toe. Hij keek mij misprijzend aan en zei: “U begrijpt dat wij onder deze omstandigheden u niet aan hare majesteit konden voorstellen.” Toen ik verwonderd mijn wenkbrauwen optrok, voegde hij er fluisterend bij: “Zoals de dame die zich in uw gezelschap bevindt gekleed is, gaat alle perken te buiten.”¹⁴⁷

In Wolkers' archief zit een notitie met daarboven de onderstreepte woorden ‘Rode kruis’. Daarin staat te lezen: ‘Gisteren iemand gesproken die op het laboratorium werkte toen wij daar bij dat beeld stonden. Heeft die hele scène gezien vanuit het raam. Zei dat het precies zo was als in *Turks fruit* beschreven. Hij zei dat ik alleen niet wist van die pelikanen, anders had ik dat ook beslist gebruikt. Die beesten wilden namelijk niet uit dat hok komen als het opengetrokken werd. Een paar uur voordat de koningin kwam moest er een man bij ze in het hok gaan zitten om ze eruit te duwen. Toen de koningin de plechtige handeling vervulde zag je dat die pelikanen wild, met nog een hand tegen hun onwillige kakert, eruit geduwd werden.’¹⁴⁸

Moeten in haar reet

In 1958 werd de vader van Annemarie plotseling ernstig ziek en overleed, hij was pas zevenenvijftig jaar oud. Wolkers beloofde Jan Nauta aan diens sterfbed dat hij netjes met zijn dochter zou trouwen. ‘Dat wilde mijn vader graag,’ zegt Annemarie Nauta. ‘Hij vond niet dat wij in zonde verder moesten leven.’

Wolkers was erg op zijn schoonvader gesteld.¹⁴⁹ ‘Ik hield van die man,’ schreef hij in *Turks fruit*, ‘zoals hij met zijn rode vlekke-rige gezicht en zijn kwabbige lichaam in die crapaud geklemd zat als we op bezoek kwamen. Zijn dikke armen hijgerig op de leuningen, tenminste als hij niet aan het bulletjes draaien was.’¹⁵⁰

Het crapaudje met snot is legendarisch geworden na de publicatie van *Turks fruit*, tot verdriet van Annemarie. 'Ik wist,' staat er in de roman, 'dat de onderkant van het crapaudje waarin hij altijd zat een miniatuurberglandschap was van gedroogde snot. Hij peuterde het met zijn pink uit zijn neus, draaide er bolletjes van die hij bulletjes noemde en drukte ze zorgvuldig aan de onderkant van de stoel. [...] Je kon hem niets afdrukken. Zo goedig als hij was, hij was wat zijn snot betrof net een koppig kind.'¹⁵¹

Annemarie wuift het romanfragment veertig jaar na dato kordelig weg. 'Ach, die bulletjes... Misschien peuterde hij weleens in zijn neus, maar dat doen jij en ik ook. Maar dat er onder zijn stoel een hele rand van pulken zat, néé. Flauwekul. Heeft Jan dan onder die stoel gevoeld?'¹⁵²

Ze hield zielsveel van haar vader. En omgekeerd. Jan Nauta kon zijn dochter niets weigeren en vergaf haar alles. Toen Annemarie haar rijbewijs had gehaald, mocht ze van haar vader in zijn splinternieuwe Amerikaanse auto rijden, een Dodge. Ze moest een kussentje op de bestuurdersstoel leggen, anders kwam ze niet goed boven het dashboard uit. In 1957 nam ze Jan, die toen nog geen rijbewijs had, mee op een ritje naar Groningen over de tweebaansweg uit Leeuwarden. Ze zou wel eens eventjes laten zien hoe hard ze kon rijden. 'Ik raakte de macht over het stuur kwijt, ergens bij Zuidhorn.'¹⁵³ Ze knalde tegen een van de grote bomen aan die ter weerszijden van de tweebaansweg stonden.

'Ze gaf een kreet alsof ze ineens ging zweven,' schreef Wolkers in *Turks fruit*. 'De auto draaide om zijn as. Ik zag de bomen langs de weg zwaaien alsof ze los stonden. Toen schoot hij de weg over en sloeg met de voorkant tegen een boom. Ik vloog naar voren. Het was of ik met een ontstellende vaart een ijstunnel ingeschoten werd. Een slagwerk van harde tikken. Mijn mond zat vol scherpe harde stukjes. Ik spuugde ze uit. Mijn tanden, sloeg het door me heen. Mijn gezicht was lauw. Toen ik erover streek was mijn hand rood en kleverig. Ik durfde niet op mijn hoofd te voelen want ik dacht dat ik dan zo in mijn hersens zou graaien.'¹⁵⁴

Annemarie had niets, zag Wolkers, toen hij na de klap duizelig

en verdwaasd om zich heen keek. Daarop voelde hij met zijn tong aan zijn tanden. Die zaten er nog. De glinsterende stukjes in zijn mond bleken stukjes glas te zijn. De bolling van zijn schedel zat in de voorruit, die wit als sneeuw was geworden en een klein gaatje in het midden had. De Dodge was total loss. De achterbanken zaten tegen de voorbanken geschoven. Als daar passagiers hadden gezeten, zei de politie later, waren ze hun onderbenen kwijtgeraakt.¹⁵⁵

‘Iedereen was verbaasd dat we er levend uit gekomen waren,’ zegt Annemarie. ‘We hadden niets. Uit de auto had ik het kussentje waar ik op zat meegenomen. Doodsbang dat ik op mijn donder zou krijgen. Ik was verschrikkelijk bang voor wat mijn vader zou zeggen over zijn mooie, nieuwe auto. Maar hij was alleen maar opgelucht. Mijn vader sloot me in zijn armen en zei: “Je leeft.”’¹⁵⁶

Een jaar later lag hij plotseling op sterven. ‘Op een ochtend zei hij dat hij zich fysiek net een afdruiprek voelde,’ schreef Wolkers in *Turks fruit*. ‘Hij ging weer in bed en is er niet meer op eigen kracht uitgekomen. Toen wij overkwamen was hij al ver heen. [...] Hij was toen al een hoop blubber en het vocht kwam door de matras heen, zodat er kwistig met de eau de cologne in huis gesprengd moest worden om de weeë geur van verrotting te verdrijven. Olga zat de hele dag zenuwachtig en doelloos met een klein zakdoekje te wriemelen, haar wangen opgezet, het wit van haar grote bruine ogen bloeddorlopen. En ’s avonds in bed lag ze week in mijn armen te zuchten, met slierten haar nat tegen haar gezicht gekleefd. Maar dat neukte lekker, dat willoze apathische lichaam.’¹⁵⁷

Op zijn sterfbed vraagt de vader in *Turks fruit* niet of de ik-figuur netjes met zijn dochter wil trouwen. ‘Hij zei, en ik dacht dat hij probeerde te glimlachen: “Ken je die mop van die twee jongens die naar Parijs gingen.” Hij wachtte een hele poos. Toen zei hij moeizaam: “Die gingen niet.” En hij herhaalde het nog eens, bijna niet hoorbaar meer. Toen raakte hij bewusteloos. Twee uur later stierf hij zonder tot bewustzijn te zijn gekomen.’¹⁵⁸

Annemarie was dagenlang ontroostbaar. En toen de rouw ietsje was gesleten, vond ze dat ze hun belofte aan haar vader gestand moesten doen: ze gingen trouwen. Voor Annemarie zelf had het niet gehoeven. 'Een huwelijk zegt mij niets,' zegt zij. 'Ik ben later nog vier keer getrouwd geweest. Ik zie alleen maar het feestje.'

Op woensdag 12 november 1958, om 9.40 uur precies, trouwden ze. Gratis, op de nota 'voor de somma van vijftig cent' voor het trouwboekje na. Ze reden op de fiets naar het Amsterdamse stadhuis. 'Zij op de bagagedrager waar ik voor de gelegenheid een wollig doekje op had gelegd onder de snelbinder,' schreef Wolkers in *Turks fruit*. 'Per slot van rekening hoefde ze zich geen moeten in haar reet te hobbelen op de mooiste dag van haar leven. Ze had een paarse jurk aan en een strooien pothoedje op dat ze zelf gemaakt had van een Mexicaanse sombrero door de brede rand eraf te knippen.'¹⁵⁹

Onderweg op de fiets naar het stadhuis had een aantal stratenmakers Annemarie nageroepen: 'Mien, dit wordt je ondergang!'¹⁶⁰

Op het stadhuis werden ze in een rij van paartjes ontvangen. Moeder Nauta en Jans ouders waren niet uitgenodigd. Annemarie wilde niet dat haar moeder uit Leeuwarden zou komen. En de ouders van Wolkers wisten niet eens dat hun zoon, nadat hij van Maria was gescheiden, opnieuw in het huwelijk trad. 'Zelden bezoek ik nog de ouderlijke woning,'¹⁶¹ luidt de eerste zin van het verhaal 'Het tillenbeest', dat Wolkers in december 1957 aan het papier toevertrouwde. Daar was geen woord van gelogen. Zijn ouders zouden Annemarie zelfs nooit ontmoeten.

Twee maanden vóór de bruiloft had moeder Wolkers haar zoon een briefje gestuurd, waarin ze schreef: 't Is een hele tijd geleden dat we iets van je hoorden. We hebben echter wel van anderen 't een en ander gehoord, ook dat je weer getrouwd bent. We weten niet wat er allemaal van waar is. 't Lijkt mij verstandiger, Jan, als je eerst eens alleen kwam met je kinderen. Vind je dat zelf ook niet? We zijn in ieder geval Zondagmorgen niet eerder dan half 12 thuis uit de kerk.'¹⁶²

Op aandringen van Annemaries moeder werd er op huwelijkse

voorwaarden getrouwd. Twee dagen voor de bruiloft waren zij bij notaris Meelhuijsen geweest om vast te leggen dat goederen en de 'vrucht van inkomsten' aan elk van beide partners bleven toebehooren. Zij kwamen ook overeen dat 'de kosten der huishouding en die der opvoeding van eventueel uit het huwelijk geboren worden-de kinderen, uitsluitend door de man zullen worden gedragen en betaald. De vrouw is niet verplicht daartoe bij te dragen.'¹⁶³

Bruid en bruidegom hadden zo min mogelijk aandacht willen schenken aan het burgerlijk huwelijk. Maar Annemaries moeder had, zonder dat zij het wisten, kleine, chique trouwkaartjes laten drukken en een advertentie gezet in de door Wolkers verafschuwde *Telegraaf*.

Getrouwd:

Annemarie Nauta

en

Jan Wolkers

Amsterdam, 12 november '58

Zomerdijkstraat 22-huis

Jan Vermeulen was als getuige opgetreden. Het bruidspaar had hem gevraagd om 's avonds bij ze thuis te komen eten. Vermeulen had de schrijfster Mischa de Vreede – naar haar eigen zeggen 'jong, dom en met een kindje op een zolderkamer woonachtig' – meegenomen, met wie hij een korte tijd een verhouding had. Toen Vermeulen en zijn jonge vriendinnetje in de Zomerdijkstraat aankwamen, hoorden zij binnen in het atelier het vinnige geratel van een typemachine. 'Hij probeert nog schrijver te worden ook,'¹⁶⁴ zei Jan Vermeulen tegen Mischa de Vreede.

'Jan en Annemarie werden goede vrienden,' herinnert Mischa de Vreede zich. 'Jan W. deed alles met talent: wandelen, vertellen en ook koken. Ik zag een keertje dat Annemarie hele mooie espadrilles aanhad, – rode banden omhoog, bijna tot aan de knie! Ze gaven mij 25 gulden om ook zo'n paar te kopen, bij Cinderella in de Kalverstraat. "En niets anders ermee doen, je komt ze hier maar

laten zien!” Ik leefde toen nog van 35 gulden per week. Van zijn schildpadpoes Voske kreeg ik het jong dat aan één oog blind was. Hermans heeft me nog met die poes in de armen gefotografeerd. Het waren lieve mensen.¹⁶⁵

Bij het krijgen van één nestje had Voske zelf bijna het leven gelaten. Tijdens de bevalling was er een poesje in haar blijven steken. Dat heeft Annemarie er toen zelf uit gehaald. Maar de kat bleef maar liggen hijgen, steeds sneller en had helemaal geen interesse voor haar jongen. Er zat er nóg eentje in. Midden in de nacht gingen ze naar de dierenarts, die Voske bij een zomerse onweersbui opereerde – en haar leven redde. ‘Toen ze er vandaan kwam had ze een heel mooi naakt mensenbuikje, net een blinde vink.’¹⁶⁶

Wolkers probeerde niet alleen schrijver te worden, zoals Jan Vermeulen pesterig zei, maar het lukte hem ook. Als Wolkers overdag aan zijn beelden stond te werken, stroomden de ideeën zo zijn hoofd in. ‘Flitsen, plotselinge gedachten, indrukken. Dat krijgt vorm als ik schrijf, zonder dat ik me dat nou zo concreet bewust ben. Ik schrijf erg obsessieel, en het gaat met onlustgevoelens gepaard. Maar als het eruit komt werkt dat als een enorme bevrijding. Of er een loden druk van je afvalt. Maar je maakt je dat niet bewust. Je ondergaat het als genade.’¹⁶⁷

Zijn beeldende en literaire werk deden beide een beroep op zijn ruimtelijk inzicht, op zijn gevoel voor vorm en maat. ‘Of je nu een heel klassiek beeld maakt of een staalstructuur, het ding moet staan, stomweg staan. En dat is dan al een compositorisch grondbeginsel. Je denkt in ruimteverdeling, licht en donker, ritmiek. Dat zal bij mijn schrijverij ook gebeuren. Ik bedenk geen verhalen, en de compositie bedenk ik ook niet. Ze ontstaan als noodzakelijkheid.’¹⁶⁸

De noodzaak deed hem soms huiveren. Hij gebruikte zijn verhalen om zich te bevrijden van de beelden in zijn hoofd, maar kwelde zichzelf er ook mee. ‘Het best kan ik het vergelijken met als een ijskast achter me openstaat, dat het koud wordt op m’n rug, als het echt goed gaat dan zijn er dingen die in elkaar schuiven.’¹⁶⁹

In 1958 verscheen in het novembernummer van *Podium* zijn debuut als toneelschrijver. Sybren Polet, die samen met Gerrit Kouwenaar en Harry Mulisch in de redactie zat, had het gekozen uit een aantal verhalen en toneelstukken dat Wolkers naar het tijdschrift had opgestuurd.¹⁷⁰

In die tijd werden in een theaterzaaltje boven de bioscoop Tuschinski toneelstukken opgevoerd van Eugène Ionesco en Samuel Beckett onder regie van Kees van Iersel, waaruit het toneelgezelschap Studio ontstond. Wolkers zag een aantal van die experimentele stukken en was ervan onder de indruk. Veel jonge romanschrijvers ontwikkelden op de grens van de jaren zestig een liefde voor het toneel. Wolkers had van jongs af aan een voorliefde voor het genre, maar hij deelde dat met zijn generatiegenoten. Gerard Kornelis van het Reve werkte aan het toneelstuk *Moorlandshuis*, Cees Nooteboom aan *De zwanen van de Theems* en Harry Mulisch had in 1959 een opdracht van de gemeente Amsterdam aanvaard om een toneelstuk te schrijven: *Tanchelijn*.

Wolkers' eerste toneelstuk heette 'Mattekeesjes. Of de zielenreinigingen van de Nederlandse klamboemaatschappij'. De ondertitel reflecteerde die van de *Max Havelaar*: 'Of de koffivleelingen der Nederlandsche Handelmaatschappij'. En net als Multatuli in de *Havelaar* toonde Wolkers zich in 'Mattekeesjes' een man met een missie. In het satirische toneelstuk – dat niet over mattekeesjes (mandflesjes), noch over klamboes gaat – stelde hij het kolonialisme en de kerstening van Nieuw-Guinea aan de kaak.¹⁷¹

De zending had hem als jongen in Oegstgeest al absurd toegeschenen. In de gymzaal van de Leidsche Houtschool hadden foto's gehangen van het bekeringswerk van zendelingen en 'in de duisternis van het mannenhuis bij elkaar kleumende menseneters, verschrompelde norse gezichten waarvan duidelijk viel af te lezen dat mensenvlees taai is en dat het wachten was op het zondeloze manna der blanken'.¹⁷²

Ook het resultaat van het stichtelijke werk van de blanken was te zien geweest. 'Want op de volgende foto's zag je de scharminkelige antropofaagjes reeds netjes in de kleren ter kerke gaan, zonder

Adams rib als knauwbot, alsof ze door een deus ex machina in de miniemste sluitertijd bekeerd waren. Alsof ze, nu ze een God hadden die zei “Neemt, eet, dit is mijn lichaam,” het verorberen van het aan stukken gehakte karkas van hun buurman moeiteloos hadden ingeruild voor het nuttigen van het bijkans gewijde menu van aardappelen en groente met jus.¹⁷³

Als jongen had Jan eens in de brandgang van jutezakken en takken een hele kampong gebouwd om zendelingetje te spelen met zijn broertjes en zusjes. ‘Ze moesten allemaal met gekruiste benen zitten en de meisjes moesten hun rokken omhoog doen. Ik deed een winkeljas aan van mijn vader. Dat had ik van de zendingstentoonstelling onthouden: De halfnaakte inboorlingen en die man in dat smetteloos witte pak daartussen.’¹⁷⁴

In Wolkers’ eenakter stoppen missionarissen Papoea’s in een ‘zielencleaner’. Dat gaat helemaal mis. Aanvankelijk komen de inboorlingen uit de machine als de schrijvers Van Lennep, Van Schendel en Kloos. Daarna komt er een Papoea uit die verklaart dat hij God is en vervolgens een non verkracht. De missionarissen staan erbij en kijken ernaar. ‘Ik kan niet ontkennen dat het kruis hier belaagd wordt, maar zuster Theresa is een onuitstaanbaar mens. Zij wil altijd het onderste uit de kan hebben. Het wordt hoog tijd dat zij eens het lid op de neus krijgt.’¹⁷⁵ Uiteindelijk duwt ‘God’ de missionarissen zelf de zielencleaner in. Zij komen er naakt uit, louter voorzien van peniskokers. Doek.

De korte komedie is geen wonder van subtiliteit. Het stuk staat bol van flauwe woordgrappen, knipogen en scabreuze toespelingen. ‘Ons schone Nieuw Guinea, dat zich slingert rond de evenaar als de gordelroos rond de smachtende lenden van een maagd.’¹⁷⁶

En: ‘Eerst het eten, dan het koraal, zeg ik altijd.’¹⁷⁷

Een Papoea citeert Hamlets ‘to be or not to be’ met een schitterende dictie. ‘Helemaal westers. Zonder een shakespeare te vertrekken.’¹⁷⁸

Het toneelstuk werd – niet geheel verwonderlijk – gezien als een provocatie. In *Het Parool* schreef Johan Winkler: ‘Onder de ti-

tel Mattheesjes heeft voorts de heer J. Wolkers tot hetzelfde november-nummer een klein toneelstukje bijgedragen over de “zielenreinigingen van de Nederlandse klamboemaatschappij” – zijnde een als humoristisch bedoeld woordspeels aanvalletje op de missie op Nieuw-Guinea; kan het anders of totale onkunde schetst de missionarissen als stiekeme seksuele viezerikjes en het christendom als toch maar een walgelijk bedrijf? En die J. Wolkers maar trots zijn op zijn: kijk ’s hoe ver ik lekker gaan kan...’¹⁷⁹

Wolkers werd door de kritiek overrompeld. Hij had de mensen helemaal niet willen schofferen.¹⁸⁰ Hij voelde zich zelf geschoffeerd. ‘Bij mijn debuut in *Podium* begonnen ze meteen al onder de gordel te slaan.’¹⁸¹

Vakantiestrip

In de zomer van 1958 gingen Jan en Annemarie met Jan Vermeulen op vakantie naar Ameland. Ze namen de trein uit Amsterdam, ‘in de restauratie van de trein naar Leeuwarden al kleine flesjes sherry slurpend en halfdronken op de boot in Holwerd’.¹⁸²

Jan Vermeulen ging mee omdat hij definitief was gescheiden van Janna. Aan Annemarie had Wolkers in een brief uit Parijs een jaar tevoren al geschreven dat het huwelijk op springen stond. Janna had toen een auto-ongeluk gehad in het gezelschap van Marius van Beek, beeldhouwer, kunstcriticus voor *De Tijd*, katholiek huisvader en de buurman van Wolkers in de Zomerdijkstraat.

‘Ze waren samen een paar dagen naar België geweest,’ schreef Wolkers aan Annemarie, ‘en op de terugweg, ergens in Brabant, zijn ze tegen een boom gevlogen. Janna een hersenschudding, een gebroken rib en een gat in haar voorhoofd, Marius van Beek ligt met twee gebroken benen in het ziekenhuis te Eindhoven. (Janna en Marius hadden een verhouding, wat Jan wist, en getolereerd had: wat hij natuurlijk niet moest doen; maar hij kan haar nu eenmaal seksueel niet genoeg geven – van katoen –). Je ziet wat een el-

lende er komt van al die getrouwde mannen en vrouwen met minnaars en minnaressen. Eerst wij, toen Esser met Joke van Straten, en nu Marius en Janna. Het lijkt wel of de duivel ermee speelt.¹⁸³

Jan en Jan waren nooit op Ameland geweest, maar Annemarie kwam er al vanaf haar vroege jeugd. Dan logeerde zij met haar vader, moeder, zus en broer in Hotel Hofker. Haar familie had op een camping vlak achter de duinen de beschikking over een tent-huisje van witgekalkt hout en vaalwit doek, waar het licht op een wonderlijke manier naar binnen viel.

‘Theekleurig en warm als de zon scheen en als de lucht bewolkt was zag het eruit als ijspepermunt,’ schreef Wolkers in *Turks fruit*. ‘Er waren kilometers strand waar niemand kwam dan wij tweeën, waar we de hele dag naakt liepen en waar ze met haar mooie kont lekker in een ondiepe plas op me kon zitten rijen. Of zich kon laten naaien op een zandbank in de zon tussen blaasjeswier en blauwe kwallen met een paars randje als aan een onderjurk. Daar heb ik ook die foto van haar gemaakt waar ze op haar rug ligt in het mulle zand met wilde roosjes in haar haren die ik erin gestoken had en met haar borsten recht omhoog, waarvan iemand eens vroeg: “Bestaat dat?”¹⁸⁴

Dat bestaat. De foto ook. Wolkers zou die publiceren in *Werkkleding*.¹⁸⁵ En hij wees er de bevallige Laurie Langenbach van *Aloha Magazine* trots op: ‘Zie je wel dat ze zo omhoog staan, dat is wel erg goed.’¹⁸⁶

‘Het was de leukste vakantie die ik ooit gehad heb,’ herinnert Annemarie Nauta zich.

Het verblijf op Ameland inspireerde Wolkers tot het schrijven van een verhaal. ‘Vakantiestrip’ beschrijft de reis van drie personen naar een eiland: de verteller Otto, zijn vriendin Issie, en Karel Rozier, zijn beste vriend, die in de literaire wereld werkzaam is. Met z’n drieën nemen ze de boot uit Holwerd, en op het eiland de bus naar de camping. Hun eerste avond, die ze doorbrengen in het gezelschap van andere gasten op de camping, loopt onder invloed van de drank uit de hand. Issie kleedt zich uit. Althans, dat meent Otto zich later te herinneren.

‘Of heb ik dat nou gedroomd, vroeg Otto zich af, dat kan toch niet. Issie heeft zich uitgetkleed, ze is naakt gaan dansen. Haar borsten schokten als vlezige meloenen tegen elkaar. Ze botste herhaaldelijk tegen de olielamp, want ze had de tafel weggeschoven. En ze riep als maar een passage uit de Kama Soutra die hij haar eens voorgelezen had: “Moi, je puis contenter trois hommes d’un seul coup: le premier dans ma gorge, le second par mon ventre et l’autre par mon derrière. J’accueille le pédéraste, l’amant, le fantaisiste.” Ze sloeg erbij op de genoemde lichaamsdelen. Le premier dans ma gorge, le second par mon ventre en l’autre par mon derrière, herhaalde Otto hardop. Drie maal hom in een koe. Hij haalde zijn rechterhand onder zijn kin vandaan en liet die afdalen naar zijn erectie.’

Het wilde gedrag van Issie wekt bij Otto beurtelings begeerte en jaloezie. Hij fantaseert over Issie die het met twee mannen doet, maar is tegelijk jaloers op Karel. Als Otto de ochtend na de drankovergoten avond met bonzend hoofd in het tenthuisje ontwaakt en merkt dat Karel en Issie hem alleen hebben achtergelaten en al naar het strand zijn gegaan, besluit hij wraak te nemen. Hij peddelt ongemerkt in een bootje over ‘de gruwele zee’ – een verwijzing naar de populaire roman *The Cruel Sea* van Nicholas Monsarrat uit 1951 – naar Karel toe, die op zijn luchtbed in de branding in slaap is gevallen.

‘Voorzichtig kwam Otto langsij, boog zich voorover en strekte de hand uit naar het ventiel. Hij trok de dop eruit, maar sloot de opening meteen af met zijn duim. “Karel, riep hij zachtjes, Karel!”

Hij slaapt of heeft een zonnesteek gekregen, dacht Otto, toen er geen antwoord kwam. Hij stootte het luchtbed van zich af, draaide zich om in zijn boot en peddelde de richting uit van het strand. Hij keek niet om. Achter hem was eerst een fluitend geluid, toen een geluid van luchtbellen die aan de oppervlakte stukspatten. Hij hoorde Karel schreeuwen, maar gedempt en onverstaanbaar of zijn stem achter glas vandaan kwam.

Hij kan geen verstaanbaar menselijk geluid meer voortbren-

gen, hij is al een vreemd waterdier geworden, dacht Otto, terwijl hij het zweet van zijn gezicht veegde. Ik doe er bijna twee keer zo lang over als heen, het ebben zuigt mij van het land weg. Hij roeide door tot de boot op het zand vastliep, trok hem het zand op en liet zich er moedeloos naast vallen, op zijn buik, met zijn gezicht naar de duinen. Hij luisterde scherp, maar er was geen ander geluid dan het egale geruis van de kalme branding. Hij trok tekens in het vochtige, harde zand en ontcijferde ze. Ik houd van Issie, of ik haat haar, wat doet het er toe. Als de zee haar niet gevangen houdt als een insect in barnsteen, komt ze straks naast me liggen. We zullen huilen en lachen om Karel. Huilen en lachen. Zijn lichaam zal helemaal afschuren over de bodem van de zee, tot kleine rode vezeltjes. Zijn skelet zal zwaar worden van zeepokken. Otto vouwde zijn armen over elkaar, legde zijn hoofd erop, en sloot de ogen.'

Otto, Issie en Karel zijn losjes op Jan, Annemarie en Jan gebaseerd, ze vallen er niet mee samen. Issie wordt al in de eerste regel, anders dan Olga in *Turks fruit*, niet getekend met Annemaries rode haar – waarvan enkele lokken rusten in Wolkers' archief – maar met lang, blond haar, 'dat op haar schouders stond als een korenschoof'. De tekening van haar uiterlijk doet mythisch aan. Issie heeft gouden haar als 'the corn maiden', de nachtmerrieachtige verschijning van Persephone zoals beschreven in een van Wolkers' lievelingsboeken: James Frazers *The Golden Bough*. Misschien wilde Wolkers ook niet dat Annemarie, die al zijn verhalen las als hij ze had voltooid, zich al te zeer in Issie zou herkennen.

'Ik kan me niet herinneren dat ik dit verhaal destijds heb gelezen,' zegt Annemarie Nauta. 'Ik ben er ook door verwonderd. Wat hebben Otto en Issie nu met elkaar? Zijn ze vreemdgegaan? Waarom doet Otto Karel dit aan? Hoe schitterend de beelden van de natuur, de omgeving en de bootreis ook zijn – dat is Jans kracht: alles wat hij beschrijft zie ik zó weer voor me –, ik snap niet dat Otto tot zo'n wrede daad komt. Bovendien: ik zou nooit naakt dansen. Waarom zou ik dat doen? Ja, we zijn de eerste avond uitgenodigd door de burens van mijn ouders in Leeuwarden. Die

hadden daar een caravan en vroegen ons om een biertje te komen drinken. Maar naakt dansen? Al had ik nog zoveel biertjes op. Nooit!’¹⁸⁷

De climax van ‘Vakantiestrip’ heeft nooit plaatsgehad. Jan Vermeulen is, net als zijn twee reisgenoten, na twee weken zonder een schrammetje teruggekeerd in Holwerd met de boot uit Nes. Dit is geen ‘waargebeurd’ verhaal, maar een parabel over hoe begeerte en jaloezie de verbeelding in vuur en vlam kunnen zetten.

‘Vakantiestrip’ is nooit gepubliceerd. Waarschijnlijk vond Wolkers het toch lastig om zijn beste vriend en zijn vrouw die ‘de mooiste vakantie van haar leven’ had gehad zo wreed ten tonele te voeren – en af te voeren – in zijn verhaal. Of vond hij het nog niet goed genoeg. Aan Hans van Straten vertelde Wolkers later dat er uit ‘Vakantiestrip’ allerlei dingen in andere verhalen terecht zouden komen. Het was een opmaat voor het echte werk. ‘Niet dat ik zo’n verhaal pluk, maar het voegt zich later weer. Er zijn dingen die ik kwijt moet. En die later in een ander verband verschijnen.’¹⁸⁸

Bijvoorbeeld in het verhaal ‘Natura Artis Magistra’ – over een vrouw die zich wil laten opsluiten in een kooi bij de wilde beesten in de dierentuin – of in ‘Gevederde vrienden’, dat Wolkers in december 1958 schreef en wél zou publiceren. Ook een wraakfantasie. De straf die Herbert in dat verhaal voor zijn vrouw in petto heeft is niet het gevolg van jaloezie, maar juist van het dorre bestaan dat hij al decennialang heeft moeten leiden met zijn vrouw, een futloze zeurpiet. Een onvruchtbare akker. ‘Verhulde haat tegen Maria,’¹⁸⁹ noteerde Wolkers in zijn dagboek.

‘Nog tien jaar samen met Liesbeth!’ roept Herbert uit in ‘Gevederde vrienden’. ‘Wat een ellende!’¹⁹⁰

Herbert zoekt naarstig naar verlossing en besluit dan, in een flits van helderheid, zijn vrouw op te sluiten in de gloednieuwe ijskast. Met een krachtige zwaai gooit Herbert de deur dicht. Dan steekt hij de stekker in het stopcontact. ‘Ik hoor haar schreeuwen, maar ik kan niet verstaan wat ze zegt, denkt hij.’¹⁹¹

Na een paar weken opent hij de deur, snijdt het bevroren lijk

van zijn vrouw aan stukken en voert die op het dak aan de meeuwen. Op straat vindt Herbert nog een oog, dat een van de meeuwen uit zijn snavel heeft laten vallen.

Een jaar later, in de zomer van 1959, gingen ze terug naar Ameland. Opnieuw ging Jan Vermeulen mee, en ditmaal nam hij zijn kersverse nieuwe echtgenote mee, Frédérique. Een christelijk meisje, een jonge ontwerpster met wie Vermeulen op stel en sprong was getrouwd. Hij zou weer even vlot van haar scheiden. 'Zelden hebben twee jonggehuwden zo snel een advocaat opgezocht,' schreef Hans van Straten.¹⁹²

Op de vakantiefoto's zit Jan Vermeulen in een strandstoel Mickey Spillane te lezen. *One Lonely Night*. De foto's zien er vrolijk uit. Ontroerend ook, vanwege de dieren die erop staan en die ze in de branding van Ameland van een wisse dood hebben gered. Op een dag spoelde een babyzeehondje aan, een 'huilertje' dat zo bitter weende dat ze hem Piet Paaltjens noemden. Ze voerden het huilertje koffiemelk, zodat het weer op krachten kwam.¹⁹³

Op een andere dag redde Annemarie een bergeendje, dat door zijn moeder was verlaten en eenzaam in de branding dobberde. 'We hoorden iets,' herinnert Annemarie Nauta zich. 'Toen ben ik de zee in gelopen en zag het eendje. Ik ben achter de neerslaande golven langs gelopen en kon het diertje pakken.'¹⁹⁴ Vanaf dat moment waggelde het eendje overal achter Annemarie aan. 'Het eerste levende wezen dat ze dan tegenkomen,' schreef Wolkers in *Turks fruit*, 'is hun moeder, of het nou een mooie vrouw is zoals Olga of een schelpenvisser met kromme behaarde poten en groezelige nagels van het zeewier. Dat had dat lieve pluizige zwart-wit getekende beestje dan getroffen.'¹⁹⁵

In het postkantoor in Nes belde Wolkers de bioloog Fop I. Brouwer om hem te vragen wat hij moest doen om het diertje in leven te houden.¹⁹⁶ En toen hij het antwoord wist, ging hij iedere ochtend in de branding garnalen vissen, en legde die in een bord met zand en zeewater. 'Dan zat het eendje in dat bord te trappen en kon het garnaaltjes eten,'¹⁹⁷ zegt Annemarie. 's Nachts sliep het beestje, omdat het goed warm gehouden moest worden, tegen

haar aan. 'Soms, als ik vroeg wakker werd,' schreef Wolkers in *Turks fruit*, 'en ik zag haar zo liggen was het net of ze drie borsten had. Twee gewone, van lekker roze mensenvlees en een voor de winter ertussenin bekleed met pluizig bont.'¹⁹⁸

Ze namen het eendje, al aardig gegroeid in die drie weken, mee terug naar Amsterdam in een zelfgetimmerd kistje. Het liep vrij rond in huis. De hele vloer van het atelier was wit van de eendenpoep.¹⁹⁹

Totdat op een dag het noodlot toesloeg. Over wat er precies is gebeurd spreken de getuigenissen van Wolkers en Annemarie elkaar tegen. Volgens de laatste opende Wolkers achteloos de deur naar het atelier en verplette hij zo het eendje. Volgens Wolkers zelf stapte hij, werkend aan *Vrouw met kat*, naar achteren. 'Ik had al tennisschoenen aan,' vertelde hij in een interview uit 1964 aan twee studenten, 'en ik trap nooit ergens op, maar toen ben ik op hem getrapt... Ja... ik heb de hele dag [...], maar ik schaam me niet, maar ik heb de hele dag daar met dat beest zo in mijn armen tegen de muur grienend... ken je begrijpe... Dat beest heeft nog een uur geleefd... een uur... Ik was weken van de kaart... dat je zoiets kapottrapt hè, godverdomme!'²⁰⁰

In *Turks fruit* kondigt de dood van het bergeendje het begin van het einde van de liefde aan tussen de kunstenaar en zijn muze. 'Er klonk een gekraak of er een houten raamwerkje in hem zat. Stuiptrekkend lag hij aan mijn voeten en Olga kromp met een schreeuw in elkaar. Ze heeft de hele dag met het dode diertje in de holte tussen haar lichaam en haar opgetrokken benen tegen de muur zitten huilen. Soms ging ik naast haar zitten en sloeg mijn arm om haar heen en griende met haar mee. Maar ze was ontroostbaar.'²⁰¹

Een ongewoon goed brok proza

Het eerste verhaal van Wolkers dat werd gepubliceerd, klonk als donderslag aan de literaire hemel. In het februarinummer van *Tirade* in 1959 verscheen 'Het tillenbeest', het zwart-romantische verhaal over de diefstal van een roodmarmeren sfinx uit kasteel Oud-Poelgeest tijdens de Duitse bezetting. Een jaar eerder had hij het op een avond in één keer opgeschreven.²⁰² 'Het was meteen gaaf.'²⁰³

In het eerste typoscript bracht Wolkers inderdaad maar een paar kleine correcties aan. De titel kortte hij in. Van 'Het tillenbeest in de latrine' naar simpelweg 'Het tillenbeest'.²⁰⁴ Zo gaf hij niet al bij voorbaat iets van de clou weg. Toen hij het nummer van *Tirade* in handen had en zijn verhaal erin zag staan, was hij volgens Annemarie 'zo blij als een kind'.²⁰⁵

Adriaan Morriën had Wolkers' verhaal er in de redactie van *Tirade* en bij de uitgever, Geert van Oorschot, doorheen gesleept.²⁰⁶ Morriën had het talent van Wolkers meteen onderkend en had, anders dan Van Oorschot, ook geen morele bedenkingen. Wolkers en Morriën hadden elkaar in februari 1957 leren kennen toen de laatste op het Institut Néerlandais een lezing kwam geven: 'Une belle inconnue: La poésie néerlandaise de nos jours'.

Morriën vormde in die tijd samen met Jan Vermeulen de redactie van *Litterair Paspoort*. Hij was breed en internationaal georiënteerd, sprak vloeiend Frans en Duits en trad voor tijdschriften en uitgevers, met name Van Oorschot en De Bezige Bij, op als adviseur. In Parijs hadden Wolkers, Vermeulen, Morriën en zijn twintig jaar jongere minnares, Lotus Schippers, een paar dagen met elkaar opgetrokken.²⁰⁷ Samen wandelden ze 's nachts langs de Seine.

'Je komt er alleen maar vrijende paren tegen die zielsgelukkig schijnen te zijn,' had Wolkers aan Annemarie geschreven. 'Jan Vermeulen floot naast mij de een of andere blues in klarinetto en ik probeerde een trombone te imiteren. Dat klonk soms erg leuk. Achter ons liep Morriën met z'n meisje. Het was zo fijn, de sche-

mer waar geen lichtreclame meer doordrong, de ijle mist en het geluid van het water.²⁰⁸ Morriën had het zo naar zijn zin gehad in Parijs met Lotus dat hij zijn trein terug naar zijn vrouw in Amsterdam had gemist.²⁰⁹

‘Het tillenbeest’ was zelfs voor Wolkers’ vrienden een geweldige verrassing. Jan Vermeulen en Hans van Straten kenden natuurlijk al zijn allereerste gedichten en verhalen. Vermeulen had ‘Vakantiestrip’ gelezen en Hans van Straten had voor zijn eigen krant, *Het Vrije Volk*, Wolkers gevraagd om stukken over Manzù en Zadkine te maken. ‘Die man kan schrijven,’²¹⁰ had redactiechef Eduard Messer tegen Van Straten gezegd. Maar dat Wolkers zich tot zo’n prozaschrijver zou ontpoppen, dat hadden zij nooit voorzien.²¹¹

Hans van Straten was vooral zo door ‘Het tillenbeest’ getroffen omdat het volgens hem – en hij kende het gezin Wolkers natuurlijk goed – zo’n typerend inzicht gaf in het belangrijkste levensthema van de debutant. ‘Het is een bekende ervaring van psychiaters dat als iemand in analyse gaat, de eerste droom die hij vertelt al een samenvatting is van het conflict dat zijn leven beheerst.’²¹²

Van Straten las ‘Het tillenbeest’ helemaal freudiaans, noemde het ‘Oedipus in Oegstgeest’,²¹³ omdat hij er de onbewuste wens van de schrijver in las om met zijn moeder en zusje te slapen en zijn vader te vermoorden. Bovendien wees hij op de sterke symbolen in het verhaal en Wolkers’ anale fixatie: in ‘Het tillenbeest’ duikt het dode hoofd van de verdwenen zuster van de verteller even op uit de opspattende stront in een latrine. Om daarna voor goed te verdwijnen.

Dick Hillenius schreef hem: ‘Beste Jan, ik wilde je even schrijven dat ik Het Tillenbeest zo’n bijzonder goed verhaal vond. Niet alleen om de kwaadaardige phantasie maar vooral omdat het zo goed geschreven is. Dat laatste verbaasde me een beetje omdat ik wel wist dat je veel literaire interesse hebt, maar niet dat je het vak zelf veel beoefende. En een zo goed afgeronde stijl als in dit verhaal kan ik – die zo graag goed zou willen schrijven – me alleen maar voorstellen na veel training. Gisteren sprak ik Van het Reve

en Joop Goudsblom, redacteur en oud-redacteur van *Tirade*. Ze kenden je geen van beiden en waren nog meer verbaasd dan ik over een – voor hun ogen – zo maar uit het niets verschijnend, ongewoon goed brok proza.²¹⁴

Gerard Kornelis van het Reve, destijds al ‘wereldberoemd in Noord- en Zuid-Holland’, meldde zich na de publicatie van ‘Het tillenbeest’ persoonlijk in de Zomerdijkstraat. ‘Een verhaal met beest in de titel vond Gerard meteen goed,’ zei Wolkers. ‘Daar had hij natuurlijk allerlei gedachten bij.’²¹⁵

Omdat er in ‘Het tillenbeest’ in een regel sprake is van ‘mannen die met mannen schandelijkheid bedrijven’ wilde Van het Reve zich ervan vergewissen of Wolkers wellicht ook van de herenliefde was. Maar toen Van het Reve aanbelde bij Wolkers’ atelier werd de deur opengedaan door Annemarie. ‘Dat was wel een tegenvaller voor hem, Jan Wolkers met een vrouw.’²¹⁶

Van het Reve vroeg Wolkers in een kort briefje om een bijdrage te leveren aan het zomerdubbelnummer 1959 van *Tirade*. Wolkers stuurde hem daarop het verhaal ‘Gezinsverpleging’, over de schaamtevolle opvang van het verstandelijk gehandicapte meisje Marie van der Tang bij zijn ouders in Oegstgeest. Van het Reve schreef hem: ‘Uw verhaal “Gezinsverpleging” vind ik in opzet zeer goed & huiveringwekkend. Daarom betreur ik het, dat er zoveel slechte & niet terzake doende, alsook gewild epaterende dingen in staan. Ik voel mij als een oud wijf dat zelf nauwelijks schrijven kan, maar wel brutaalweg jonge auteurs met haar stinkende adem vertelt hoe ze hun verhalen moeten opzetten.’²¹⁷

Van het Reve kwam vervolgens langs in Wolkers’ atelier om het typoscript woord voor woord door te nemen – al veranderde hij er geen letter aan. ‘Ik miste volgens hem allerlei kansen om van het verhaal een “eersteklas vertelling” te maken. [...] Het ging hem aan het hart, zei hij en dat meende hij ook. Hij vond dat ik kon schrijven. En dat was uit zijn mond heel wat.’²¹⁸

Wolkers bewonderde Van het Reve. Hij had al in het voorjaar van 1948 van Jan Vermeulen *De Avonden* te leen gekregen met de woorden: ‘Als je dit gelezen hebt klim je van ellende tegen de muur.’²¹⁹

In een brief aan Wim de Kler vertelde Wolkers hoe het boek hem had getroffen: 'Het gaat over een jongen in een kleinburgerlijk milieu. Tien winteravonden, tussen Kerstmis en nieuwjaar, worden er van hem beschreven. Troosteloze avonden, te midden van vrienden zonder idealen, cynisch geworden door de oorlog. Maar het ellendige leven van deze mensen is zo goed getypeerd, dat het zeker een geniaal kunstwerk is.'²²⁰

Van het Reve en Wolkers sloten vriendschap. Al snel gingen hun gesprekken niet alleen maar over literatuur, maar over van alles wat hen bezighield: de natuur, het toneel. Aan Wimie, zijn liefdesvriend, schreef Van het Reve dat hij met Wolkers had gewandeld langs de Amstel, 'waarbij Jan me altijd verbaast met zijn kennis van het planten- en dierenrijk. ("kijk, een lepelaar!" "Dat is een eenjarige duif!" Etc.). Ik kan soms verwonderlijk goed met hem praten, misschien omdat hij even gepassioneerd en hysterisch is als ik.'²²¹ Wolkers voelde verwantschap met Reve, met name in de liefde voor dieren en in hun religieuze gevoel.²²²

Jan en Annemarie konden het ook goed met Wimie vinden. Wolkers vond Wim een lieve jongen²²³ en precies de goede partner voor Gerard, omdat die er niet tegenop zag hem weerwerk te bieden. 'Gerard kon natuurlijk geweldig ouwehoeren en had over alles een mening. Wim zei dan gewoon: "Wat een gelul Gerard, schei toch uit." En daar luisterde hij dan wel naar. Voor zolang het duurde natuurlijk.'²²⁴

Aan Geert van Oorschot schreef Van het Reve: 'Wim & ik kregen van Jan Wolkers twee tortelduiven met kooi, zeer lieve dieren en heel mak. Ze willen liever niet de kooi uit, omdat ze niet beter weten. Ze verenigen zich ongeveer 24 keer per dag, waarna ze elk in een hoek van de kooi schamper gaan zitten lachen. Smorgens om vier uur begint reeds een opgewekt gekoer, waar we aan hopen te wennen. Ze eten uitgelezen zaden, bruinbrood en rauwe groente, en zijn niet duur in onderhoud. Ze drinken krankzinnig veel water, waar ze dat voor nodig hebben, is mij niet duidelijk.'²²⁵

Op een dag had Van het Reve weer aangeklopt bij het atelier van Wolkers. Hij had een oude stoel bij het straatafval gevonden,

en had die met zich meegesleept. Er werd niet opengedaan. In een brief van 22 oktober 1959 – op *Tirade*-papier, met als aanhef: ‘Lieve jongens’ – schreef Van het Reve: ‘Ik moest toch in de buurt zijn en ben met mijn zieke lichaam helemaal door de stad gelopen met de stoel maar later dacht ik dat jullie vast kwaad moeten zijn geweest want vermoedelijk zijn jullie door mijn bonzen gestoord in de geslachtsdaad, het moest haast wel, want het was er volstrekt het weer voor.’²²⁶

Toen hij daarna om het huizenblok heen was gelopen en op de bel van de woning in de Zomerdijkstraat drukte, had Maria opengedaan. In zijn brief karakteriseerde Van het Reve haar treffend: ‘Ik ben weer door Maria’s schoonheid getroffen. Er ontbreekt wel iets, maar ze is verblindend mooi. Waarschijnlijk is ze te efficiënt en beheerst, en maakt ze een evenwichtige indruk terwijl het een ziedende pot waanzin is, maar dat weet ik natuurlijk niet. Annemarie is veel meer een echte vrouw en heeft veel meer charme – het is net wat je hebben wilt, zo is het.’²²⁷ En hij ondertekende de brief met: ‘Ik ben uw broeder in Jezus Christus onze Verlosser en Zaligmaker, Gerard.’

Op een feestje bij Van het Reve thuis aan de Oudezijds Voorburgwal 55 aan het einde van 1959, misschien wel ter ere van zijn verjaardag op 14 december, vond een gebeurtenis plaats die de neergang van de liefde tussen Jan en Annemarie inluidde. De feestjes bij Gerard en Wimie waren legendarisch en drankovergoten. Van het Reve legde steevast zijn lul op een bord en ging daarmee rond om zijn gasten een consumptie aan te bieden. De eerste keer dacht Wolkers: wat een vreemd worstje. ‘De volgende keren wist je het wel en werd het vervelend. Er zat ook altijd van die vieze korrelige mosterd bij, je had gewoon geen zin om toe te happen. Met van die sla die niet goed gezuiverd was van bladluis.’²²⁸

Op een gegeven moment wilde Wolkers naar huis. De gasten waren dronken – iets wat hem nooit overkwam – en hij ergerde zich aan Annemarie, die ook een slok ophad en flirterig gedrag vertoonde. Zij weigerde om mee terug naar huis te gaan. ‘Zo’n feestje had ik nog nooit meegemaakt,’ herinnert Annemarie zich.

‘Dat kende ik helemaal niet. Ik vond het geweldig. Maar Jan wilde naar huis. Ik wilde niet. Toen heeft hij mij helemaal in elkaar getimmerd. Dat was zo erg dat de taxichauffeur bij wie we in de auto wilden stappen, de politie wilde bellen.’²²⁹

‘Toen we een keer van een feest terugliepen over de Oudezijds Achterburgwal wilde ze met haar dronken lichaam tegen een souteneur gaan aanhangen, die meteen een dik belegde boterham in haar zag,’ schreef Wolkers in *Turks fruit*. ‘Met moeite kon ik haar bij hem vandaan trekken. En omdat hij te laf was om te vechten kreeg zij die klap op haar oog.’²³⁰ Wolkers was jaloers. Dat was wat Annemarie, tegelijk met zijn onbedwingbare begeerte, steeds meer bij hem opwekte. Nadat zij een paar jaar samen waren, bekroop hem het gevoel dat hij haar niet altijd kon vertrouwen. Dat zij zich de begerige blikken van anderen óók liet welgevallen.

‘Jan hield mij constant in de gaten,’ zegt Annemarie. ‘Ik mocht nooit alleen de stad in, want dat vertrouwde hij niet. Als ik naar de groenteboer ging en tien stappen meer zette, dan kreeg ik al op mijn donder. Dan stond hij in de deur van het atelier te wachten waar ik kwam. “Waar bleef je nou,” zei hij. “Je hebt zeker weer iemand op straat ontmoet.”’²³¹

Zijn drift was ontembaar. Als Annemarie weg was geweest en het atelier weer binnenkwam, tilde hij haar rok op, keek naar haar billen in de grote spiegel en sleurde haar het bed in. Of neukte haar staande. ‘Hij sloeg ook graag op mijn billen,’ zegt Annemarie. ‘Jan wilde mij anaal nemen. Dat moet je niet doen met een meisje van negentien, twintig jaar. Tenminste niet met mij. Ik werd er bang van.’

Annemarie werd angstig van Wolkers’ onstuimigheid. ‘Jan beet tijdens de seks. Ik had zulke blauwe tanden in mijn billen staan. En hij sloeg!’ Het ruige, sadistische spel waaraan zij ooit waren begonnen, was haar gaan tegenstaan. In het begin was Annemarie juist met hem meegegaan in zijn erotische fantasieën, had hem aangemoedigd en zelfs nog geschreven dat hij haar, als hij kwaad was, mocht slaan. ‘Ondanks de vernedering,’ schreef Annemarie, ‘windt het me nog op ook.’²³²

Dat was voorbij. ‘Misschien kon ik dat toen niet zo goed omschrijven. Kon ik er niet de vinger op leggen. Maar ik wilde niet meer.’

Nog belangrijker was dat Wolkers Annemaries grootste wens niet wilde vervullen: een kind. ‘Dat zou een zwerfkindje worden,’ zei hij tegen haar. Janna kan zich herinneren hoe hard haar broer kon zijn tegen Annemarie als haar kinderwens ter sprake kwam. Dan stonden de tranen in haar ogen. “Jij, een kind van mij?” zei Jan tegen haar. “Nooit.”²³³

Wolkers was bang om opnieuw een kind op de wereld te zetten, hij kon, net als in zijn relatie met Maria, de dood van Eva niet uit zijn hoofd krijgen. Alsof er met dat kindje weer iets vreselijks zou gebeuren. Achteraf voelde Annemarie zich voor Wolkers meer een dochter, dan een moeder voor zijn kinderen. ‘Ik heb weleens gedacht dat ik een vervanging was voor de kleine Eva.’

Annemarie verlangde ook meer en meer naar een burgerlijker bestaan. ‘Mijn moeder voedde dat,’ zegt ze. ‘Die vond het maar niks zoals wij leefden. Omdat ik begon te twijfelen aan Jan, omdat ik het benauwd kreeg, kreeg mijn moeder de kans om een voet tussen de deur te krijgen.’²³⁴

‘Ik trof haar wel steeds vaker aan als ik thuiskwam terwijl ze met haar moeder aan het bellen was,’ schreef Wolkers in *Turks fruit*. ‘Vooral na de dood van haar vader was dat niet zo vreemd, maar dat ze, zodra ik erbij was, ineens niets meer te vertellen had en meteen de hoorn neerlegde, maakte me argwanend op den duur. En ook dat ik het later aan haar merkte. Een soort ontevreden stemming. Ze zat dan met een boek op haar schoot maar las niet. Als ik dan aan haar vroeg waar ze aan dacht zei ze: “Zomaar, aan niets.”’²³⁵

Wolkers vroeg zich af wat er met Annemarie was gebeurd na die eerste, onstuimige en onbezorgde tijd, waarin zij bezeten waren van elkaar. Of was hij blind geweest voor iets wat er altijd al was geweest? ‘Had ik niet gezien dat het lieve rooie dier, in het begin aarzelend en bijna niet merkbaar maar later steeds heftiger, zich uit mijn omhelzing wilde bevrijden.’²³⁶

Caesar en Brigitte Bardot

Die winter vroor hun liefde stuk. De N.V. R.A.M.I., het oude bedrijf van Annemaries vader, had tijdens de tweede week van februari 1960 een stand op de grote autobeurs in de oude RAI in de Ferdinand Bolstraat in Amsterdam. Vlakbij. 'Ik had,' zegt Annemarie, 'de bedrijfsleider in Leeuwarden opgebeld en had 'm gevraagd of ik mocht komen. Of hij een smoes kon verzinnen dat ik er even uit kon.'²³⁷

'Op de dag van de opening van de Beurs belde haar moeder me poeslief op,' schreef Wolkers in *Turks fruit*. 'Of ze haar dochter even mocht spreken. Toen Olga de hoorn neerlegde had ze een kleur van opwinding. (Later heb ik gedacht dat die smerige teef van een moeder van haar misschien toen al met haar gesproken heeft over de ontmoeting die ze gearrangeerd had met hun beste zakenrelatie.) Ze was door haar moeder uitgenodigd om met wat mensen van de zaak ter gelegenheid van de opening wat te komen drinken op de stand. Ze ging meteen haar mooie jurk met de streepjes aandoen en ik bleef achter bij mijn beeld met mijn handen onder de klei zodat ik haar niet eens kon omhelzen toen ze wegging.'²³⁸

Annemarie keek haar ogen uit op de AutorAI, in de grote witte hal vol autohandelaren van wel drieënzestig verschillende merken glimmende automobielen uit verre landen en de stroom opgewonden bezoekers. 'Daar ging een wereld voor me open.'²³⁹ Na de dag op de beurs werd Annemarie uitgenodigd om 's avonds samen met een aantal zakelijke contacten te gaan eten in restaurant Bali in de Leidsestraat. Wolkers werd ook gevraagd.

'En zo kwam ik in een Indisch restaurant verzeild aan een lange tafel vol mensen die ik niet kende maar waar Olga zich al helemaal tussen thuis scheen te voelen. Ze deed tenminste met smaak mee aan al die oppervlakkige onnozele lulpraat. Soms keek ik opzij of zij het inderdaad was die daar naast me zat, zo'n gevoel van vervreemding kreeg ik. En ondertussen bogen vriendelijke Indonesische bedienden met gebatikte hoofddoeken op, zich tussen

ons door naar de tafel en zetten geluidloos schalen en schaaltes bij de borden neer.²⁴⁰

Annemarie zat naast Dick van Heck, een leverancier in automaterialen uit het Ruiterskwartier in Leeuwarden en een zakelijke kennis van haar vader. 'Die was heel werelds. Heel los. Dat trok. Terwijl ik me bij Jan een gevangene voelde. Met Van Heck heb ik wat zitten flirten. Dat heeft Jan gemerkt.'²⁴¹

'Ik keek,' schreef Wolkers in *Turks fruit*, 'de tafel langs en toen sloeg het ineens door me heen dat die lange slappe slungel die naast haar moeder zat omdat hij hun beste zakenrelatie was, gewoon over al die halfleeg gevreten borden en schaaltes en glazen heen met zijn kauwgomglimlach met mijn Olga zat te flirten. En ze flirtte terug. Godverdomme! Ik voelde het. Ik zag het aan hem. Ik had het gevoel of ze elkaar onder tafel met hun benen omhelsden. Mijn handen begonnen te trillen en ik kon geen hap meer door mijn keel krijgen.'²⁴²

Nadat ze Bali hadden verlaten, en zij samen op straat stonden, gaf Wolkers haar een klap. 'Dat is mild uitgedrukt,' zegt Annemarie Nauta, 'mijn hele gezicht was blauw, ik zag er niet meer uit en moest naar de oogarts om te kijken of mijn oogkas niet was gebroken. Je moet niet vergeten: Jan was een beeldhouwer. Hij was oersterk.'²⁴³

'Ineens sloeg mijn vuist naar voren,' staat er in *Turks fruit*. 'Precies op haar oog. Ze week achteruit tegen de muur en bleef zo staan met gebogen hoofd alsof ze niet onder razernij wilde verbergen dat zij de schuld was van alles.'²⁴⁴

De dag erna vertrok Annemarie naar haar moeder in Leeuwarden. Ze was niet van plan om ooit weer thuis te komen. 'Jan belde steeds op. Dat ik terug moest komen.'²⁴⁵ Maar ze durfde niet, ze kon het niet.

'Haar stem klonk dof. Ik vroeg voorzichtig hoe het ging. Ze zei dat ze bijna nog niet door dat ene oog kon kijken. Ik zei dat ze dat verdiend had. Toen bleef het een hele tijd stil en ik was bang dat ze de hoorn erop zou gooien. Maar ze vroeg waarvoor ik eigenlijk belde. Dat het toch afgelopen was tussen ons. Ik zei dat dat juist

het waanzinnige was na zoveel jaar. Dat het gewoon niet kon. Dat ik in ieder geval nog met haar wilde praten. Dat ik daar recht op had, dat ze me dat niet kon weigeren.²⁴⁶

Omdat zijn liefde zo absoluut was, betekende het flirten, dat Annemarie zo openlijk had zitten doen, en waar hij altijd bang voor was geweest, het einde. Eigenlijk wist hij meteen dat het voorbij was. 'Die liefde was zo volstrekt, zoals Christus gezegd heeft, wie een ander aankijkt om hem te begeren heeft al overspel gepleegd. Die maatstaf was er. Dus toen zij dat deed was het voor mij weg. Het was een verterend vuur.'²⁴⁷

Maar hij streed tegen dat hopeloze gevoel met de moed der wanhoop. Wolkers bleef Annemarie maar bellen, probeerde haar over te halen om bij hem terug te komen. Hij zei tegen haar: 'Neem morgen de trein uit Leeuwarden.' Zij aarzelde, aarzelde nog eens en waagde toen de sprong. Wolkers was uitzinnig van vreugde, maar voelde toen hij haar in het atelier terugzag dat het tot mislukken gedoemd was.

Zes jaar later had Wolkers een aantal gesprekken met Annemarie. Hij vroeg haar: 'Toen jij die keer terugkwam, ja. Heb je toen werkelijk niet meer gedacht: ik blijf.'²⁴⁸

'Jij hebt het toen volgens mij verkeerd aangepakt,' zei Annemarie. 'Ik kwam terug, en ik weet nog dat ik eerst de eerste trein zou nemen. Toen was het al een trein later. En op het laatst was het nog een trein later. En ik kwam binnen, en je pakte me meteen en ik weet nog, beneden stond die rotanstoel, en je greep me meteen. En dat had je niet moeten doen. Dat kon ik toen echt niet opbrengen. Dat weet ik me nog zo goed te herinneren. Toen kon ik het niet meer.'

Ze hadden die avond nog samen gewandeld. 'Langs de Amstel,' zei Wolkers. 'Kan je je dat nog herinneren? Een vriesnacht langs de Amstel. Daar denk ik nog vaak aan als ik 's avonds langs de Amstel rijd. Jij had zo'n broek aan, zo'n gestreepte broek. Je weet wel, die je in het begin had. Toen waren we naar dat café gegaan, dat café daar bij Het Kalfje. Daar hadden we iets gedronken, toen zijn we teruggelopen, en toen heb ik je een heel eind achternagerend.'²⁴⁹

De volgende dag vertrok ze weer. Wolkers was *'devastated'*. Dat was het woord dat Jan Vermeulen ervoor gebruikte.²⁵⁰ Verwoest. Kapot. Vermeulen wilde zijn vriend nóg een laatste kans gunnen en is zelfs naar Leeuwarden afgereisd om op Annemarie en haar moeder in te praten. Die opzet slaagde. Ze kwam terug. Wolkers was zo blij dat hij het ditmaal anders aanpakte. Hij kocht een paar schoenen bij Bally en een prachtig jasje. En legde dit klaar voor haar in het atelier.

Maar ook ditmaal hield het geen stand. Twee dagen later vertrok ze weer. De schoenen en het jasje hield ze aan. Maria, die de eerste keer dat Annemarie terugkeerde heel blij was geweest,²⁵¹ sprak daar schande van. 'Dat doe je niet.'²⁵²

Maria vreesde het chagrijn van haar ex-man na het vertrek van zijn droomgeliefde en zei tegen hem om hem te troosten: 'Wees blij dat je haar gehad hebt.'²⁵³

Ook voor de twaalfjarige Erik was het vertrek van Annemarie een schok. 'Ze was ineens weg. Zoals gewoonlijk werd er niet over gepraat.'²⁵⁴

Dick Hillenius schreef aan Wolkers, net nadat zij weg was, dat hij Annemarie had moeten geven wat zij verlangde: 'Een vrouw waar je zoveel mee naar bed gaat die moet een kind hebben.'²⁵⁵

Maar dat kon hij haar niet geven. Tot het te laat was. 'Ik wilde het naar de toekomst schuiven. Toen jij dus bij me terugkwam, toen heb ik het je gezegd. Dat je een kind kon krijgen. Maar toen wilde jij niet meer.'²⁵⁶

'Toen durfde ik niet meer,'²⁵⁷ zei Annemarie. 'Misschien dat ik er dus achteraf spijt van heb gehad. Ik bedoel, als je die gevoelens niet bij je boven laat komen, dan weet je het op het laatst niet meer. En je drukt het weg. Wat dus de reden was.'²⁵⁸

Al een maand na de klap voor de deur van restaurant Bali vroeg Wolkers de echtscheiding aan. Op 22 maart 1960 werd de verklaring opgesteld: 'De ondergetekenden: Anna Maria Nauta, echtgenote van Jan Hendrik Wolkers, wonende te Leeuwarden aan het Groot Schavernek 31, verklaart kennis te hebben genomen van een rekest strekkende tot het bekomen van verlof tot het in-

stellen van een vordering tot echtscheiding op grond van door haar gepleegd overspel, hetwelk zal worden ingediend bij den E.A. Heer President van de Arrondissementsrechtbank te Amsterdam door haar echtgenoot Jan Hendrik Wolkers, wonende Zomerdijkstraat 22 huis te Amsterdam.’²⁵⁹

Het tekenen van de papieren was een drama geweest. ‘Caesar en Brigitte Bardot,’ zegt de advocaat in *Turks fruit*. ‘Wat zonde! Zou ik geen kans zien om de duifjes weer bij elkaar te brengen.’

Annemaries advocaat raadde haar aan om Wolkers zo gek te krijgen een verklaring te laten tekenen dat er geen werkelijk overspel was gepleegd. Olga vraagt zijn alter ego in de roman hetzelfde. ‘Ik pakte het papier uit haar handen, leende haar vulpen en schreef erop: WAT JE GEDAAN HEBT, WAT JE DOET OF ZULT DOEN, WAAR JE OOK HEEN GAAT, IK BLIJF ALTIJD VAN JE HOUDEN! En daaronder mijn handtekening. Ze pakte het papier van me aan en las het. Ze kneep het tot een prop die ze in haar tas stopte en zei: “Nu is het waardeloos.”’²⁶⁰

‘Ja, dat is erg goed hè,’ zei Wolkers later tegen Laurie Langenbach toen die bekende dat zij bij deze passage in de roman had zitten huilen. ‘Dat is juist goed,’ zei Wolkers, ‘want dat is precies zo gebeurd. Toen stonden ook de tranen in mijn ogen.’²⁶¹

Toen Wolkers Annemarie weer sprak in 1966, na een lange, diepe stilte, vroeg hij haar of ze nog wist dat ze samen in Ameri-cain hadden gegeten na de afspraak met de advocaat. En of zij dat papier nog had.

‘Ik weet wel dat je er iets op geschreven hebt,’ zei Annemarie.

‘Wat heb ik erop geschreven,’ zei hij. ‘Ik blijf altijd van je houden of zoiets.’²⁶²

De afwikkeling van de scheiding kreeg nog een staartje. De advocaat van Annemaries moeder, W. Rinsma te Leeuwarden, schreef een brief waarin Wolkers werd gesommeerd de kosten van het linoleum in de keuken van de Zomerdijkstraat te betalen dat Annemaries moeder aan haar dochter cadeau had gedaan.

Wolkers werd woest toen hij de sommatie ontving. Hij liet zijn eigen advocaat, H.G.Th. Keune, op 2 maart 1961 terugschrijven:

‘Mijn klient, de heer J. Wolkers, verzocht mij uw schrijven van 27 februari jl. inzake de beweerdelijke vordering van uw kliente mevrouw Nauta te beantwoorden. Klient deelt mij mede dat uw kliente de werkzaamheden, waarop de door u genoemde nota’s betrekking hebben, uit liberaliteit tegenover klient en haar dochter heeft doen verrichten en dat er geen sprake van is dat deze nota’s bij wijze van voorschot voor klient zijn voldaan. Klient ziet derhalve geen reden enige betaling aan uw kliente te verrichten.’²⁶³

Hij hoorde er daarna nooit meer iets over.

Wrap your troubles in dreams

Een paar maanden na de scheiding, op 2 juni 1960, schreef Jan een brief aan Annemarie om haar te feliciteren met haar drieëntwintigste verjaardag. En om haar voor de laatste maal ertoe over te halen bij hem terug te komen. ‘Als ik er aan denk met hoeveel plezier je al die kleine dingetjes in huis deed en het gezellig maakte, hoe lief je voor de kinderen was, dan weet ik zeker dat je een lief moedertje wil worden en een echte lieve vrouw, en dat je bij me terug komt. De laatste keer dat je bij me was zei je: Ik ben toch altijd lief voor je kinderen geweest. Je bent altijd een schat voor ze geweest, een engel, een... ik heb er geen woorden voor.’

‘Maar het waren mijn kinderen niet, dat vergat je,’ had Annemarie altijd gezegd.

‘Maar vergeet niet, lieve Anna,’ schreef Wolkers, ‘dat je me zelf die illusie gaf. Ik zocht niet alleen een lieve vrouw, maar ook een echte moeder voor de kinderen, omdat Maria geen moeder is voor ze, niet echt, met alle warmte en zelfopoffering. En dat was jij wel, helemaal, spontaan, van ganser harte. Misschien heeft dat ook wel gemaakt dat we maar geen kind kregen. Je was immers al de vrouw van mijn kinderen. Als je nagaat hoe moeilijk we zaten, jij met verlangen naar een kind, ik met (en denk niet dat ik niet naar een kind van je verlangde – maar waarom sprak ik er nooit over,

maakte ik lugubere grapjes / moest ik mezelf in de eerste plaats overtuigen? / – ik heb het vaak gezien, ik zag het tussen je benen vandaan komen, met rood-bruin haar als jij hebt nat van het vruchtwater, ik dacht eraan – maar waarom zei ik kraambenen – als je dik en zwanger zou zijn, herfstig en als een seizoen dat vrucht gaat dragen, hoe graag ik dan met je zou neuken en je dik wordende borsten vasthouden – een beetje knijpen mag wel, niet te hard, m'n tanden op elkaar, scheef een beetje – jij een meloen vol leven, leven van ons beiden. En het kind aan de borst, en de geur van een vrouw met een kind.) En het kan weer, het kan nog. Beter dan voorheen misschien.'

Maar hij had het nooit aangedurfd, een kind. 'Met de harde stem van Maria in huis, het luie gehang van Hans. We hadden ook wel alles tegen. Eigenlijk alles. En zijn we toch nog niet gelukkig geweest? Denk er aan hoe ik alles heb willen redden, hoe ik het verleden niet uit kortzichtig egoïsme van me af heb geschud. Het is voor ons noodlottig geworden, maar het was toch geen slechte eigenschap van mij.'²⁶⁴

De brief leest niet alleen als een hartenkreet, maar is ook een experiment van een beginnend schrijver die jazzy wil schrijven. Wolkers varieert, verdiept en keert weer terug naar het begin. En is schaamteloos sentimenteel.

'Lieve Anna,' schreef hij, 'de regen stroomt neer, een dikke loodrechte meiregen, beslagen ramen, alsof ik door m'n septemberbogen kijk, maar de meidoorn erachter blijft wit, houdt vlinderachtig zich en deint mee met het fijne schrammende trompetje van Dizzy Gillespie: wouldn't you / wrap your troubles in dreams / there is no greater love / HAVE TRUMPET, WILL EXCITE. Je kunt het horen, je kunt het horen, lieveling, als je stil bent en goed luistert. De grote deuren staan open, ik zie de regen stuk slaan op m'n blauw-grijze Riley.'²⁶⁵

Meteen nadat Annemarie was weggegaan had Wolkers autorijles genomen. Hij vroeg het rijexamen zelfs twee keer aan, zodat hij op een herkansing niet lang zou hoeven wachten. Maar hij slaagde in één keer en kocht een oude Engelse sportauto: een Riley. Op

5 april 1960 had hij ermee proefgereden en was samen met een monteur met 170 km per uur over de snelweg geraasd.²⁶⁶ Wolkers zou maar weinig rijden in de Riley. Binnen twee jaar stond de auto voor de deuren van het atelier aan de Uiterwaardenstraat weg te roesten.

‘Hij wordt vaag en spikkelig en knetterig,’ schreef hij aan Annemarie, ‘als een auto uit een oude film die voor het laatst gedraaid wordt. Een man blijft in de stromende regen staan onder de meidoorn en trekt een tak naar zich toe en ruikt eraan. Hij is bruin en heeft wit haar, een paraplu hangt nutteloos over zijn arm. Ben ik het over dertig jaar. Ik kijk naar m’n bruine handen, ik steek ze omhoog en haal alle meidoorn voor je uit de regen. Hier zijn ze, nat nog, maar ze ruiken als nooit te voren. Ze missen je, ze misten je ogen zo, onze ogen, die van het soupente naar ze keken. There is no greater love. En tranen, maar zouter dan regen. En de meidoorn verwelkt, schokt seizoenen verder en krijgt rode bessen. Rode bessen van heimwee naar jou, van mij naar jou. Van jou naar mij?’²⁶⁷

Wolkers vertelde haar dat hij bezig was aan een groot stenen beeld, dat onder zijn handen steeds van gedaante veranderde. ‘In het begin leek het op een kop van het Paaseiland, later op een donzige Boeddha, en nu ziet het er een beetje Aztekisch uit. Dat wil ik er in zien te houden, dat hoekige en magische wat het nu heeft. Soms is het ’s ochtends stralend weer, maar als ik dan bij m’n beeld kom zie ik dat het geregend heeft de nacht. Het staat donkerbruin in het vroege zonlicht. De steen is erg mooi, nat.’²⁶⁸

In de zomer van 1960 werkte Wolkers in opdracht van de regering aan een stenen beeld voor de christelijke technische school in Katwijk. *Werk en bid* noemde hij het, naar ‘ora et labora’. Het moest een arbeider worden die biddend achter zijn aambeeld zat. In het najaar van 1959 had Wolkers een klein ontwerp in klei gemaakt, van een helemaal opengewerkte figuur, met een gat in het hart. Losjes gekneed, zoals zijn ontwerp voor *Leda en de zwaan*. Maar dat vond het Katwijkse schoolbestuur niet goed genoeg. ‘Het bestuur is tevreden over het ontwerp, doch zou het figuur

graag wat forser willen zien. Het moet immers een man voorstellen, die op het aambeeld slaat. Zoals het figuur nu is, vond men het iets te vrouwelijk.²⁶⁹

Toen Wolkers toestemde in de gewenste aanpassingen kreeg hij definitief de opdracht, waarvan hij wel een jaar kon leven. Op 2 maart 1960 stuurde het schoolbestuur de bevestiging dat zij het gewijzigd ontwerp door hem wilden laten uitvoeren voor f 9500,-.²⁷⁰ Het was het tweede – en laatste – vrijstaande beeld dat Wolkers niet boetseerde om het daarna in brons te gieten, maar direct uit steen hakte. Op de academie had hij al eens *en taille direct* een vrouwen tors uit steen gehakt.

Aan het enorme beeld werkte Wolkers niet in zijn atelier, maar op het terrein van de steenhouwer Van Tetterode aan de Duivendrechtsekade, in het uiterste oosten van Amsterdam, vlak bij het Amstel Station. Zo hoefde hij de immens zware steen, die wel 160 cm hoog was, niet te laten vervoeren. Hij had geen rommel op z'n atelier en kon buiten in de zon werken.²⁷¹ Tijdens het hakken had hij uitzicht op het spoor en alle aankomende en vertrekkende treinen. 'Bij elke trein die naderde dacht ik: zou ze erin zitten. Daar heb ik een beetje dat beeld mee verpest want ik was helemaal afwezig.'²⁷²

Wolkers schreef Annemarie hoe hij de polder in staarde. 'Erachter de spoordijk. Treinen af en aan, met weemoed en geruis. Vertrekken en weer terugkomen, en vertrekken voorgoed. Kikkers kwaken de hele dag, een reiger schreeuwt, dan kijk ik omhoog, tot aan m'n dood. Tussen de middag zit ik aan de slootkant te eten, tussen de spokebloemen. Ze zijn alweer uitgebloeid en staan vol met groen zaad dat straks indigo wordt, en dan verder de hele plant, en dan helpt er niet meer aan, dan kantelt het leven om naar de dood en begint de herfst. De lijsterbes heeft ook al kleine bessen, maar de gelderse roos bloeit nog met grote witomrande ogen.'²⁷³

Zijn woorden liet Annemarie niet onberoerd. Uit Wenen, waar ze bij vrienden logeerde, schreef ze hem terug dat het haar pijn deed zijn brief te lezen. 'Het maakte me weemoedig en verdrietig.

M'n hoofd tolt van gedachten en wensen maar ik weet het niet, ik ben leeg. Waarom, waarom toch, het maakt me wanhopig! Zo graag wil ik weer gelukkig zijn, met jou was ik het. Nu ben ik alleen maar bang.²⁷⁴

De ene meid na de andere

's Ochtends word ik wakker, en ik herinner me dat je bij me was de hele nacht, dat we elkaar aankeken, dat ik in je ogen verdrongen heb gelegen alle lange uren van de nacht.'²⁷⁵ Dat schreef hij in de laatste regel van zijn laatste brief aan Annemarie.

Alleen haar beeltenis woonde nog op de Zomerdijkstraat. Aquarellen van haar hingen aan de wand, haar geboetseerde kop stond op een houten bok. En het levensgrote gipsmodel van *Vrouw met kat* torende hooggehakt op, midden in zijn atelier.

In de zomer van 1960 verkocht Wolkers *Vrouw met kat* aan de gemeente Groningen. 'Toen het in brons gegoten was,' schreef hij in *Turks fruit*, 'en ik het verkocht had kwam ik op een nacht laat thuis en toen stond ze daar ineens als een witte schim voor de deur van mijn atelier. Ik schrok zo dat het een hele tijd duurde voordat ik begreep dat de bronsgieter het gipsmodel teruggebracht had en omdat er niemand thuis was het maar voor de deur had gezet. Ik moest een poos tegen het beeld geleund blijven staan voordat alle emoties gezakt waren en ik de kracht had om het naar binnen te sjouwen en neer te zetten op de plaats waar het hoorde te staan.'²⁷⁶

Wolkers heeft het bronzen beeld zelf naar Groningen gebracht in een gehuurd Volkswagenbusje, en moest daarvoor langs dezelfde bomenweg waar hij met Annemarie dat ongeluk had gehad in de gloednieuwe Amerikaanse auto van haar vader. Op de terugweg nam Wolkers een lifter mee, een marinier die net een zoontje had gekregen, waar hij trots over vertelde. De lifter moest naar Den Helder en is vlak na de Afsluitdijk uitgestapt. Wolkers nam de driebaansweg richting Amsterdam en daar is hij, nadat hij een bus

vol toeristen had ingehaald, de wind hem van opzij raakte en hij op de rem trapte, van een talud naar beneden gerold.²⁷⁷

Het busje landde met een klap op de grond en Wolkers werd dwars door de wand achter de zitplaatsen geslagen. 'In de armen van een wegwachtman kwam ik bij terwijl er een hele menigte om me heen stond te praten in het frans, duits en engels. Ik dacht dat ik in het voorportaal van de hel of de hemel was terechtgekomen waar nog niet iedereen naar landsaard was gerangschikt. Maar het bleek een bus met sightseeënde toeristen die mij dus ook gezien hadden.'²⁷⁸

Wolkers werd naar het ziekenhuis in Purmerend gebracht, waar ze zo hard op zijn hoofd drukten om te controleren of zijn nek niet gebroken was, dat die er ter plaatse bijna van knakte. Toen hij in de Zomerdijkstraat de kamer binnenkwam met een zonnebril op en leunend op een wandelstok, begon iedereen hard te lachen omdat ze dachten dat hij weer een van zijn macabere grappen uithaalde.²⁷⁹

De schaduw van Annemarie viel nog altijd zwaar over zijn leven. Een 'zwarte bladzijde uit mijn levensboek' noemde hij die tijd – en citeerde er Elvis Presley bij: 'Now since my baby left me / I've found a new place to dwell / Down at the end of Lonely Street / At Heartbreak Hotel.'²⁸⁰

Om zijn verdriet te verwerken ging hij in de twee jaar na haar vertrek met een paar honderd vrouwen naar bed.²⁸¹ 'Ik naaide de ene meid na de andere,' staat er in *Turks fruit*. 'Ik sleepte ze naar mijn hol en rukte ze de kleren van het lijf en ramde me een ongeluk. Dan werkte ik ze de deur uit na een haastig glas drank. Soms drie op een dag. Grote tietten, hangend als zakken brij met spenen om aan te zuigen. Kleine verschrompelde tietjes, te zielig om te strelen. Dan maar het truitje aanhouden. Bossen schaamhaar, ruw als zeegras, zacht als bont. Droge kutten met wratten van binnen. Naar aan je vingers maar lekker voor je lul. Kutten die je niet te zien kreeg omdat er een handje voor werd gehouden. Kutten zacht en vochtig als een vlabroodje. Struise meiden met heupen als kazen en een Rotterdams accent en vol agressiviteit die je pik vast-

hielden of het het handvat van een drillboor was. Die meteen na het naaien de afwas wilden gaan doen en de vloer dweilen en de plee schoon schrobben. Meisjes die met een nat neusje in je borsthaar uithuilden omdat ze door hun vader verkracht waren toen ze vijftien waren.²⁸²

Wolkers' archief bevat nog de sporen van zijn 'slordige tijd',²⁸³ zoals hij die later noemde: foto's, brieven en kaartjes van een aantal van de meisjes die hij mee naar huis nam en vrouwen-voor-één-nacht. Een briefje aan 'lieve, lieve Jan' van ene Elly, die hoopte dat hij niet boos meer was en besloot met de woorden: 'Heel veel liefs van een klein meisje uit Den Haag xxx.'²⁸⁴ Of een kaartje waarop te lezen valt: 'Mijn lief beestje, hoe gaat het met je. Vandaag ben ik heel lang in het museum geweest. Als ik je voor me zag dwong ik mezelf je zo te zien. Dat je heel blij was en je fijn voelde. Je lachte dan zo leuk met je mond en alles. Liefeling, ik houd echt van je. Een fijn weekend, tot maandag.'²⁸⁵

Elke dag pikte hij wel een meisje op – of verschillende, als het zo uitkwam, of twee tegelijk – in de cafés rond het Leidseplein. Soms moest hij ze versieren, maar meestal hoefde hij nauwelijks moeite te doen. Vlogen ze zo in zijn armen en hij nam ze mee, achter op de fiets of in de tram, naar de Zomerdijkstraat. 'Mijn hele leven lag overhoop. Ik werkte overdag en ging 's avonds naar het café, naar Reynders. En dan nam je daarna een meisje mee, zo ging dat, dat was het kunstenaarsleven.'²⁸⁶

Wolkers' eerste echte vriendinnetje na Annemarie heette Loekie Wink. Hij had haar zien lopen op het Frederiksplein toen hij in de tram zat. Een klein, blond meisje met een mooi knopneusje en een ronde kont. Hij sprong eruit bij de halte en sprak haar aan. Loekie Wink heeft het later aan Karina verteld. 'In de tram zag ik iemand intens naar me kijken en achter het raam van de tram heen en weer schuiven. Even later kwam Jan op mij af.'

Hij vroeg haar: 'Ga je mee naar *De kersentuin*?'

'Ja, waar is dat?' vroeg Loekie Wink.

In *Turks fruit* schreef Wolkers die grappige *faux pas* aan Olga toe. 'Toen ik haar zei,' schreef hij in de roman, 'dat het een toneel-

stuk was van Tsjechow, had ze zich een beetje geschaamd en gezegd dat ze dat wel wist, dat ze alleen wilde weten in welke schouwburg het werd gespeeld. En ik wist zeker dat ze gedacht had dat het een boomgaard was waar je voor een paar gulden net zoveel kersen mocht eten als je wilde.²⁸⁷

Loekie Wink ging met hem mee naar huis. Na de eerste nacht die zij samen doorbrachten, zei ze, met de licht Friese tongval van haar jeugd: 'Zo heb ik het nog nooit gehad.'

De verhouding tussen Jan en Loekie heeft misschien een maand geduurd. Daarna vertrok ze omdat ze het niet kon velen dat hij met zijn gedachten nog altijd bij Annemarie was. 'Ik heb er genoeg van om met z'n drieën in bed te liggen.'²⁸⁸

Ankie Wiersma was een van de duizend meisjes voor één nacht.²⁸⁹ Ze zat in Café Reynders alleen aan het tafeltje voor twee. Meteen om de hoek na de deur. Ze moest gaan werken 's avonds, had haar verpleegsterspakje al aan, maar was daarvoor even naar het café gegaan. 'Ik had gehoord dat je daar moest zijn. Ik zat er in stille bewondering naar de kunstenaars en acteurs te kijken.'

Toen kwam Wolkers binnen. Hij zag haar aan het tafeltje en vroeg: 'Mag ik bij je zitten?'

'Ga je gang,' zei ze, geïmponeerd door zijn uiterlijk. 'Brede schouders, ruig haar dat alle kanten op sprong. Type Griekse god. Ik had geen idee dat hij wel vijftien jaar ouder was.' Wolkers wilde alles van haar weten. Hoe ze heette, waar ze vandaan kwam, waar ze werkte. Ze was verpleegster in verzorgingstehuis Grefkens aan de Plantage Middenlaan 36. Schuin tegenover Artis. 'Toen ik mijn jas aandeed zei hij: "Je ziet er goed uit. Ik hoop je nog eens te zien." Ik had stevige heupen en borsten. Daar hield hij van, zei hij.'

Een paar weken later stond ze op het Leidseplein in haar uniform op de tram te wachten, toen ze Wolkers in zijn auto aan de overkant van de straat zag staan. Ze liep naar hem toe achter een passerende tram langs – en werd geschept door de tram van de andere kant. Ze kwam niet onder de wielen, maar werd aan de kant geschoven door het stalen rek voor de neus van de tram. 'Ik was

me doodgeschrokken, stond te trillen op mijn benen. Jan was uit de auto gesprongen, naar me toe gerend en had me beetgepakt: "Gaaf het goed met je?" Hij greep mijn arm en nam me mee naar zijn auto. Toen ik een beetje bijgekomen was, zei ik: "Ik moet naar mijn werk."

'Dan breng ik je,' zei hij.

Ze hoefde het adres niet te zeggen. Hij had het onthouden. 'Hij onthield alles.' Toen hij haar op de Plantage Middenlaan afzette, maakten ze een afspraak. 'Kom bij me dineren,' zei hij.

Het diner stelde niet veel voor: wat olijfsen en toastjes, een glaasje wijn. Nadat ze een paar minuten hadden zitten kletsen, begon hij de knoopjes van haar bloesje los te maken. 'Ik zei: "Wat doe je nou?"' Maar hij ging er gewoon mee door. Het verblufte me. Hij kleepte me helemaal uit. Al snel stond ik helemaal naakt in het atelier, terwijl het licht op mijn borsten en dijen viel. Ik schaamde me dood, had nog nooit zoiets gedaan. Ik was zo groen als gras. Toen kleepte hij zich ook uit en trok me mee zijn bed in. Het werd niet de nacht van mijn leven. Hij was niet knuffelig of teder, maar ramde zichzelf klaar.'

Na afloop lagen ze uren in bed te praten. 'Jan was onverminderd nieuwsgierig. Naar mijn werk als verpleegster. Naar waar ik vandaan kwam. Hij luisterde ook goed. Niet veel mannen kunnen dat.'²⁹⁰

Nog meer dan om de seks was het Wolkers daarom te doen: de verhalen van de meisjes te horen. Die verhalen konden weer van pas komen bij het schrijven. En ze verschaften hem inzicht. *Was will das Weib?* Daar ging hij naar op zoek. 'Je moet niet vergeten,' zei hij jaren later tegen Laurie Langenbach, 'dat ik door die situatie met Annemarie, dat ik daarna veel meer heb begrepen over vrouwen. Want zij was echt dé vrouw voor mij. [...] En juist in die periode daarna heb ik zoveel vrouwen leren kennen. Misschien ontbrak het me wel aan kennis van vrouwen. [...] Kijk ik was toen zo jaloers... dan sluit je je af voor een heleboel dingen.'²⁹¹

Wolkers had niet alleen een voorkeur voor verpleegsters, maar ook voor Indische meisjes. Onwillekeurig gingen zijn gedachten

uit naar juffrouw Muis, de donkere venus op wie hij als jongetje van zes op slag verliefd was geweest.

Twee Indische meisjes hebben hun sporen nagelaten in Wolkers' archief. Van Judith is er nog een naaktfoto, waarop zij haar kogelronde borsten met zwarte tepels recht naar voren steekt. En een aantal studioportretten, waarop Judith is gehuld in een zeer diep uitgesneden zwarte trui en ze een witte roos voor zich houdt. Achter op eentje heeft ze iets geschreven. De foto is gescheurd en afgesleten. Maar net leesbaar zijn 'wilde, fijne nacht', 'heerlijk, stil lied'. De laatste woorden luiden: 'Het ontroerde me en ik werd er heel gelukkig door. De zeer aan je denkende Judith.'

Wolkers schreef haar dat haar beeltenis hem voor ogen bleef zweven als hij in dezelfde tram zat waar hij met haar had gezeten. 'En je opwindende donkere ogen die voor de ramen met de tram meegleden zodat ik geen mensen en lichtreclames meer zag, maar alleen jou jou jou. Thuis stak ik m'n vinger in mijn mond, mijn vinger die je daar zo fijn gestreeld had, om te kijken of ik nog iets proefde van je – jij bloost toch niet meer – lieve zachte vochtige kutje.'²⁹²

Er is ook een aantal brieven bewaard gebleven van en aan een schuchter Indisch meisje dat Agnes de Kleijn heette, en dat als verpleegster werkte in het Bronovo Ziekenhuis in Den Haag. Tegen Jan Vermeulen zei Wolkers altijd spottend dat zij de kleindochter was van de susuhunan van Halmaheira.²⁹³ Nadat Wolkers haar in Amsterdam had ontmoet, koffie met haar was gaan drinken in de Bijenkorf en haar mee naar de Zomerdijkstraat had genomen, waar nauwelijks iets was voorgevallen, schreef hij haar een brief om haar weer te verlokken.

'Bij het licht van de witte olielamp, die je donderdag nog hebt zien branden toen het een beetje schemer werd, zit ik je te schrijven. Het is donker buiten, de chinese lampion hangt dus als een volle maan aan het plafond van m'n atelier. Vreemd dat we nog zo weinig van elkaar weten, en jij toch als je deze brief leest waarschijnlijk voor je ziet hoe ik hier zit op dat fijne balkon. Het was wel een prettige ontmoeting, hè, al was het kort, veel te kort, en ik

zou deze ontmoeting tot een dagelijks weerzien willen maken.²⁹⁴

Agnes werd overdonderd door Wolkers' charmes. 'Ik kan me zo heerlijk voorstellen,' schreef ze, 'hoe jij daar in jouw éénmans-flatje de avonden, de dagen doorbrengt, 's avonds heerlijk werken bij het zachte licht van de witte olielamp, de Chinese lampion en 't schemerlampje op de boekenkast, dan nog muziek erbij en de ficussen, de planten passen er echt bij, het geeft 't een zeer aangename sfeer, ik benijd je ten allen tijde! Hoe ik in het sprookjesparadijs aangeland ben, Donderdag jl. is onbeschrijflijk, het zou volkomen een droom geweest zijn, indien je mij niet geschreven had. Nooit had ik kunnen denken jou te zullen ontmoeten en gezellig bij de Bijenkorf koffie te gaan drinken. Zou dit allemaal wel echt gebeurd zijn, soms twijfel ik er wel eens aan.'²⁹⁵

Wolkers probeerde haar over te halen om langs te komen. Langzaam takelde hij haar binnen. "We kunnen toch wel vrienden van elkaar zijn of worden" schrijf je. Maar lieve Agnes, ik wilde graag veel meer dan een vriend van je worden. Veel meer. Maar ook weet ik dat ik niet ongeduldig moet zijn, dat liefde vaak als het voorjaar begint, aarzelend en teder. Ik verlang er erg naar om je weer te zien. Als je een dag vrij hebt kom je toch naar me toe, hè? Als het zonnig weer is gaan we fijn op het terras zitten van Americain. De hele dag niets doen, een beetje met elkaar praten en hand in hand door de stad slenteren."²⁹⁶

Hij had haar in de war gebracht. 'Het is eigenlijk vreemd naar je toe te gaan,' schreef Agnes, 'zo ongepast, mijn bedoeling is niet wat de meeste jongens verwachten. Mijn stille bewondering voor je werk, je hele persoonlijkheid is enorm en bovendien vind ik Amsterdam gezellig, de winkelstraten, de grachten enz. die trekken me allemaal aan.'

Het ging Wolkers niet alleen om de verovering, maar ook om haar verhaal. Hij wilde graag horen over Indonesië, waar hij zich zo'n magische voorstelling van maakte. Waar hij naar verlangde zonder er ooit te zijn geweest. 'Over mijn jeugd zou ik je dolgraag willen vertellen,' schreef Agnes, 'maar alles was zo tragisch verlopen, dat, als ik je dit zou gaan vertellen je medelijden groot zal

zijn, je zou me een klein zielig meisje vinden, dat wil ik liever niet, weet je! Het liefst wilde ik zelfstandig en erg gelukkig zijn, werk hebben dat bij me past. Heimwee naar mijn geboorteland, daar is nooit sprake van geweest, daar heb ik nooit bij stilgestaan. Het land is daar prachtig. De natuur is overweldigend, prachtig, bij zonsondergang kon je daar nooit laten een ogenblik stil te staan of te zitten om te genieten van de wondermooie hemel die als het ware geschilderd, met allerlei kleurrijke strepen en wegjes stond, erg romantisch joh! Om terug te gaan is onmogelijk, vooral nu de toestand daar zeer droevig is, opstand, moordaanslagen enz.’

Uiteindelijk zegde Agnes toe om langs te komen en haar ‘BB-jurkje aan te doen’. Ze vroeg: ‘Zou je zo vriendelijk willen zijn mij van de bus te halen als het doorgaat? Dan kom ik ’s middags tegen drie uur, is het goed? Dag, Jan!’²⁹⁷

Nadat Agnes bij hem was geweest, schreef ze: ‘Nog steeds voel ik je kussen op mijn lippen hartstochtelijk en vurig. Waarom dit alles vraag ik me af, wij kennen elkaar toch nog niet zo goed?’²⁹⁸

Wolkers speelde met haar. ‘Ik hoop dat je de kussen nog steeds op je lippen voelt, dat je die blijft voelen tot je weer bij me bent en ik er nieuwe op kan drukken, zodat je mond geen moment een leeg gevoel heeft. [...] Je zag er snoezig uit in je BBtje. Toch geloof ik dat een strakke rok je het beste staat, omdat je niet zo groot bent. Dan lijkt je langer. Een lange rok van paarse Dobby, kan je in de Bijenkorf heel goedkoop krijgen. Ik geloof namelijk dat paars je heel goed zal staan – met een strakke ceintuur die je taille accentueert en een truitje met een erg open hals, bijna tot aan je armen. Daar begin ik weer. Je moet je er maar niets van aantrekken. Ik bemoei me altijd met de kleren die vrouwen dragen. Maar ik heb er wel verstand van, voeg ik er bescheiden aan toe.’²⁹⁹

Agnes hoopte dat ze geen stomme indruk maakte. ‘Ik weet eigenlijk weinig van de liefde af.’ Ze was doodsbang om te ver te gaan. ‘Ik zou zo graag een goede vrouw voor je willen zijn, maar ach, ik ben nog zo erg jong en moet nog zo veel leren.’³⁰⁰

Maar dat was niet de bedoeling. Wolkers wilde met haar naar bed, niet met haar trouwen. In *Turks fruit* komt een Indonesisch

meisje voor dat het 'op de maagdentoer' wil doen en half daas roept, met ronde Indische intonatie: 'Wat doe je met mij?'

'Ik doe je dijen uit elkaar en ik steek mijn pik in je en ik ga je neuken tot ik die zoete adem van je niet meer ruik. Kom maar op met je kleverige lippen. Laat je tong maar naar buiten hangen dan vreet ik hem op.'³⁰¹

Plotseling had Wolkers er genoeg van, en zweeg. Agnes werd langzaam desperaat. 'Dagen lang wachtte ik op antwoord,' schreef ze, 'misschien heb je het ontzettend druk en ik weet dat ik niet zoveel tijd van je in beslag moet nemen. Vreemd is 't enigszins wel, je schreef me altijd terug. En nu, wat is er eigenlijk met je aan de hand, je bent toch niet ziek, hoop ik? Neen, Jan een lafaard ben je in geen geval, dat zou ongelooflijk zijn, neen, dat is onmogelijk! De pijn zou ondraaglijk zijn, wanneer je me griefde.'³⁰²

Ze zal met die pijn hebben moeten leven.

En Wolkers ook, want die kreeg, hoeveel meisjes hij ook om zijn vinger wond, Annemarie niet uit zijn gedachten. Nog geen maand na deze brief van Agnes schreef Wolkers zijn afscheidsbrief aan Annemarie. Het was een halfjaar nadat zijn mooie, rooie dier uit de Zomerdijkstraat was vertrokken. Hij feliciteerde Annemarie met haar drieëntwintigste verjaardag en schreef haar dat hij haar nooit zou vergeten, dat hij alles zou onthouden wat zij samen hadden meegemaakt.

'Weet je nog,' schreef hij, 'toen we de japanse appeltjes uit de volkstuintjes haalden. Een grijze novemberdag. Wat wisten we allerlei warme, kleurige en weemoedige dingen rond ons te verzamelen, hè. De sleedoornbessen. We lagen er toen onder in de zon, je had een strakke broek aan, met je hoofd lag je op m'n benen en werd van twee kanten warm gestoofd. Wat waren we iedere zomer weer verwonderd zo gauw als ze blauw werden. En de paddestoelen, mandjes vol. Ik weet nog wij samen een keer in een kille ijle herfstlucht. Er hingen stukken goud in de bomen. Onze voeten zakten diep weg in de bladeren.'

'Ben je het vergeten?' vroeg hij Annemarie. 'Ik onthoud wel voor twee.'

Nooit zou hij haar loslaten. 'En ik keek altijd maar naar je, je hebt het misschien nooit zo gemerkt, maar ik was en ben bezeten van je. Ik had je al onder m'n huid voordat ik je kende. [...] Ik ben je helemaal. Ik zit in je, ik lig in je, sta op m'n kop, dein in je op en neer. Als je terugkomt bij me word ik geboren.'³⁰³

